

OULD RHENEN

VIERENTWINTIGSTE JAARGANG

JANUARI 2005

NO. I

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Leden : L.E.G. Bultje- van Dillen, Wageningen, tel. 0317-472129
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Betalingen op Postbank 1211163, t.n.v. Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Uitsnede van een aquarel van J. le Blanc

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

vierentwintigste jaargang

januari 2005

no. 1

Inhoudsopgave

In Memoriam Jhr. mr. L.H.N.F.M. Bosch ridder van Rosenthal <i>dr H.P. Deys</i>	blz. 5
De ontstaansgeschiedenis van Hotel “Het Wapen van Hardenbroek” te Rhenen <i>Dick en Gerrit Laheij</i>	blz. 8
Allerlei mengelwerk in de moedertaal <i>Lidy Bultje – van Dillen</i>	blz. 12
Het Patershuis <i>Hens Dekker</i>	blz. 15
Militairen en prentbriefkaarten te Rhenen <i>Ad J. de Jong</i>	blz. 26
Gezicht op Achterberg zoals het was.....	blz. 37
(Financiële) Jaarverslagen 2004 Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. en Stichting ‘Vrienden van het gemeentemuseum Het Rondeel’ te Rhenen	blz. 38

In Memoriam

Jhr. mr. L.H.N.F.M. Bosch ridder van Rosenthal

Op 21 januari 1914 werd in Zutphen geboren Lodewijk (Louis) Hendrik Nicolaas Frederik Marie Bosch ridder van Rosenthal, als zoon van Jhr. Mr. Dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal, die burgemeester is geweest van Brummen, Groningen, Den Haag en Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht.

13-08-1959: het 12½-jarig ambtsjubileum van burgemeester Bosch van Rosenthal, hier met zijn vrouw op de foto.

Louis volgde de schoolopleiding in Groningen aan het Willem Lodewijk Gymnasium en later aan het Lyceum 'Alpinum' te Zuoz (Zwitserland). Daarna studeerde hij rechten in Leiden van 1933 - 1939 en werd toen verbonden aan het departement van Binnenlandse Zaken in Den Haag.

Omdat er zich na de bevrijding, in 1945, ook in Rhenen, onduidelijkheden in de voortgang op bestuurlijk gebied voordeden, werd gezocht naar een nieuwe en energieke jonge burgemeester. De voor-oorlogse burgemeester G.C.D. baron d' Aumale van Hardenbroek werd op 18/08/1946 eervol ontslagen. Als waarnemend burgemeester werd aangesteld Mr. Dr. J.H. Luiting Maten, die 3 dagen na zijn benoeming, op 23 augustus, de eerste na-oorlogse raadsvergadering bijeen kon roepen. Luiting Maten bleef een klein jaar waarnemend burgemeester, want per 17/02/1947 werd Jhr. Bosch ridder van Rosenthal burgemeester van Rhenen. Na zijn aftreden op 24/04/1972 kon hij dus terugblikken

op een periode van 25 jaar burgemeesterschap, een unicum in de Rhenense na-oorlogse jaren tot op de dag van vandaag.

Burgemeester Bosch van Rosenthal heeft zich in die 25 jaar als een groot bestuurder en een groot vechter ten aanzien van de belangen van de gemeente Rhenen getoond. Het was natuurlijk, vooral voor een geboren bestuurder, een mooie tijd waarin veel te bereiken en veel op te bouwen was. Met zijn vele relaties en zijn grote kennissenkring wist hij onmogelijke zaken mogelijk te maken. Hoewel de wederopbouw van Rhenen na de Duitse capitulatie weer langzaam op dreef kwam, mag burgemeester Bosch dan ook met recht de grote wederopbouwer van het na-oorlogse Rhenen worden genoemd.

Bosch van Rosenthal was een eigenzinnig en non-conformistische persoonlijkheid. Hij was er zich van bewust, dat hij ten aanzien van zijn kleding niet altijd tot de meest verzorgde personen behoorde, maar dit liet hem koud. Hij was een groot verteller en, hoewel het soms dezelfde verhalen betrof, was hij steeds op zijn praatstoel als het ging om anekdotes en interessante verhalen. Helaas heeft hij nooit iets gepubliceerd, wèl heeft hij ooit een lezing voor de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen gehouden, over zijn ervaringen als Watergraaf van het waterschap Grebbe.

Bosch van Rosenthal heeft zeer vele openbare functies bekleed. Zonder hier op de belangrijkheid of de invloed op de maatschappij te letten, volgt hieronder in willekeurige volgorde een opsomming van de meest in het oog springende functies, die hij ooit heeft bekleed:

voorzitter Reclameraad, voorzitter Recreatieschap Vinkeveense Plassen, voorzitter convent Recreatieschappen Utrecht, voorzitter voorbereidingscommissie Ruilverkaveling Brummen-Voorst, voorzitter Adviesraad Vereniging Nederlandse Heidemaatschappij, voorzitter landelijke adviesraad van de Vereniging van Nederlandse Boseigenaren, bestuurslid Stichtingsbestuur "Het Parool", dagelijks bestuurslid Recreatieraad Utrecht, Watergraaf waterschap "Grebbe", commissaris Grondbedrijf Bouwfonds Nederlandse Gemeenten, lid Belastingcommissie Bosschap, bestuurslid Unie van Waterschappen, lid uniecommissie van financiën, bestuurslid Anjerfonds Utrecht, lid Planologische commissie Raad Midden- en Kleinbedrijf, lid commissie van toezicht Stichting Utrechts Landschap, bestuurslid Bibliotheek Centrale Utrecht, lid commissie ad hoc Bosschap voorbereiding nieuwe Boswet, Lid gemeenteraad Leiden (CHU), waarnemend kabinetschef minister binnenlandse zaken, burgemeester van Rhenen (1947-1972), tijdens deze periode enige tijd waargenomen als burgemeester in Amerongen en Wijk bij Duurstede, voorzitter Zuiveringschap Veluwe (1971-1978), voorzitter Nederlandse Consumenten Bond (later erevoorzitter), commissaris Bouwfonds Nederlandse Gemeenten, waarvan een tijdlang voorzitter en commissaris Grondbedrijf en voorzitter Zuidelijk

Bouwfonds, commissaris Drukkerij Bosch - Utrecht, later gefuseerd met Boekhoven, commissaris Perscombinatie - Stichting "Het Parool, voorzitter Vereniging Vrienden van Ouwehands Dierenpark Rhenen, hoogheemraad Dijkerschap Grebbedijk, eerst hoofdingeland, later dijkgraaf Polderdistrict Brummen-Voorst, dijkgraaf "Veluwe", president-commissaris N. V. Waterleiding Mij "Rhenen", oprichter Culturele Raad Utrecht, PURS-Utrecht, bestuurslid Welzijnsstichting, bestuurslid Stichting "Het Utrechts Landschap", bestuurslid Borgstellingsfonds Gelderse Vallei, lid begeleidingscommissie Landschapspark Veluwe, oprichter en bestuurslid Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, vice-voorzitter Nederlandse Vereniging van Boseigenaren. Verschillende onderscheidingen zijn hem ten deel gevallen. Hij was Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, Officier in de Orde van Oranje-Nassau, drager van het Verzetskruis en de Medal of Freedom en hij was Ere-ridder der Johanniter Orde in Nederland.

Ook zijn echtgenote, Jkvr. J.M.A. den Tex, heeft in Rhenen een aantal functies bekleed. Zo was zij reeds van het begin van haar Rhenense periode betrokken bij het Rode Kruis, en met name de bloedtransfusiedienst, zij was oprichter van de Streekhuishoudschool Rhenen, betrokken bij het Maatschappelijk Advies- en Inlichtingenwerk, lid van de Vrouwenraad en vrouwenbeweging en actief bij het bejaardenwerk. Op 4 oktober l.l. bereikte zij haar 100ste verjaardag.

Het echtpaar is kinderloos gebleven.

Oud burgemeester Bosch van Rosenthal heeft zich na zijn actieve periode als burgemeester van Rhenen bewust zeer terughoudend gedragen ten aanzien van maatschappelijke en bestuurlijke kwesties in zijn oude gemeente. Hij wilde niemand voor de voeten lopen. Wèl was hij lang nog actief op velerlei gebieden, waaronder het beheer van zijn landgoederen en de zorg voor enkele voorname landhuizen, zoals in zijn laatste jaren Zuilenstein. Hij is altijd in Rhenen blijven wonen, hoewel hij ook vaak verbleef in zijn geliefde Voorst. Hij overleed op 13 november 2004. De begrafenis vond plaats te Rhenen op de begraafplaats Larijshof op 18 november, nadat in de kerk te Voorst een herdenkingsdienst was gehouden.

H.P. Deys
December 2004

De ontstaansgeschiedenis van Hotel “Het Wapen van Hardenbroek” te Rhenen

Dick en Gerrit Laheij.

De voorgeschiedenis

Door het wel zeer forse oorlogsgeweld in de meidagen van 1940 werd een groot deel van de oude binnenstad van het stadje Rhenen in puin gelegd. Van de aanwezige 1.600 huizen werd 12% geheel vernietigd, en 42% zwaar beschadigd doch als herstelbaar gekwalificeerd. Van het winkelhart van het stadje - gelegen rond de Herenstraat en het Frederik van der Paltshof - was nauwelijks meer iets over. Alras werd begonnen met de opruimwerkzaamheden, een schier onmogelijke taak, welke toch moest worden aangepakt, zeker met de beperkte middelen welke nog ter beschikking stonden. Paard en wagen en veel handkracht werden voortvarend ingezet, ondanks de transportproblemen voor zowel afvoer van het puin, als aanvoer van bouwmaterialen voor de wederopbouw. Het puin uit de stad werd via een smalspoor op kieplorries door mensen naar het Paardenveld geduwd. Daar was een diep gat, waar een meubelfabriek had gestaan die, zoals veel bedrijven in de crisistijd, afgebrand was. Dit gat kon nu ook mooi opgevuld worden: maak van een nood een deugd.

Door de landelijke, regionale en plaatselijke overheden werden werkgroepen georganiseerd welke de plannen voor de opruimwerkzaamheden en de op- en nieuwbouw in kaart moesten brengen. Ook met aannemers (combinaties) werd getracht invulling te geven aan deze plannen.

Zo werd er tevens gezocht naar mogelijkheden om het centrum van Rhenen breder en beter toegankelijk te maken, zodat er ruimte ontstond voor openbaar vervoer (tramrails), nieuwe winkelvoorzieningen en een soort van centrumfunctie.

De verschillende bouwlocaties werden in kaart gebracht en verdeeld onder de beschikbare architecten en aannemers om daardoor een zo efficiënt mogelijke aanpak te garanderen.

Het nieuwe plan

Binnen deze plannen werd op de - thans lager gelegen - zuidzijde van het Frederik van der Paltshof, hoek Kruisstraat een (nieuw te ontwikkelen) horecabedrijf gepland, oorspronkelijk bedoeld om het hotel “De Koning van Denemarken” te vervangen. Het oude hotel was in de Meidagen afgebrand. De heer Hendrik de Roder, de toenmalige eigenaar vond het nieuwe plan voor hem te groot en te modern en bleef liever in het bestaande noodgebouw. Later is op de plaats van het

noodgebouw een nieuwe “Koning van Denemarken” gekomen. Dus werd er voor de nieuwe plannen aan het Frederik van der Paltshof een nieuwe exploitant gezocht. Hendrik Laheij, in die tijd werkzaam als oberkelder in hotel “De Grebbe”, zag dit als zijn kans op de realisatie van een al lang bestaande wens, om ooit nog eens zelfstandig ondernemer te kunnen worden, zeker nu het pand van zijn huidige werkgever bij de oorlogshandelingen totaal verwoest was. Als bijkomend voordeel was de subsidie voor de wederopbouw een welkome aanvulling op de financiering, waardoor de plannen meer realiteitswaarde kregen.

Door architect Rouville de Meux werd een plan ontwikkeld, welke na de nodige aanpassingen als inpasbaar door de Gemeente-instanties werd gekwalificeerd. Aannemer Klaassen kon aan de klus beginnen in combinatie met de herbouw van de panden ten oosten van het horecabedrijf, waar later de kapperszaak van Ries van Ingen, de apotheek en de kruidenierswinkel van de Groot zouden komen. Door de Gemeente werd de wens om een poortgebouw over de Kruisstraat en de panden ten westen daarvan te ontwikkelen nog even op de lange baan geschoven.

In de tweede helft van 1942 werd de bouw aangepakt en in november 1943 kon het bedrijf aan de opdrachtgever Hendrik Laheij worden opgeleverd. Aan de westelijke zijgevel was het pand op de eerste verdieping nog niet definitief afgewerkt, aangezien hier de mogelijkheid was opgehouden om in een latere fase het eerder besproken poortgebouw aan te kunnen laten sluiten op de bestaande bouw.

Hotel “Laheij” zoals het er uitzag eind veertiger jaren van de 20ste eeuw. Duidelijk zichtbaar is dat aan de westzijde van het pand een nog onbebouwd stuk grond braak ligt.

Het hotel-café-restaurant (met zalenfaciliteit) ging van start onder de naam Hotel "Laheij", aangezien de naam "Koning van Denemarken" niet gevoerd mocht worden.

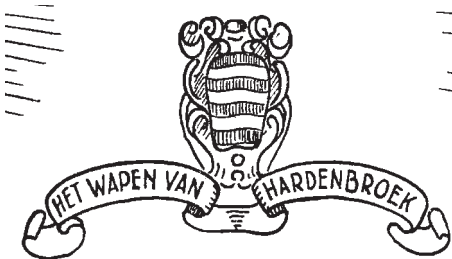
Hendrik Laheij was in die tijd een enthousiast bezoeker van verkopeningen en veilingen en daar kreeg hij in die tijd de kans om voor een paar gulden de volledige horecaverunning van vóór 1900 van de firma Isaac v.d.Waal (een zaak in koloniale waren en slijterij) over te nemen. Zodoende kon aan het horecabedrijf ook nog een slijterij toegevoegd worden.

Door de oorlogssituatie, welke Rhenen bepaald niet heeft gespaard, werd in die eerste roerige jaren het hotel - nadat de bewoners waren geëvacueerd naar Veenendaal - eerst gebruikt door de Wehrmacht als onderkomen voor de staf en na de bevrijding werd het gevorderd door het Canadese leger.

In de tweede helft van 1945 normaliseerde de situatie zich in ons land en kwam ook het hotel weer in wat rustiger vaarwater.

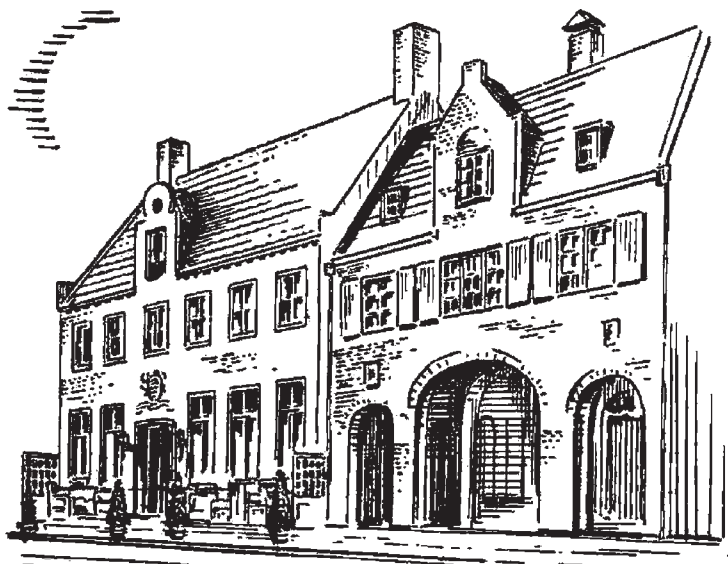
Het horecabedrijf (annex slijterij) werd veelvuldig benut door verenigingen en clubs, zelfs werden er een aantal jaren op de zondagochtend kerkdiensten in de achterzaal gehouden. Ook hebben vele Rhenenaren er hun huwelijksfeest gevierd, zoals in het gastenboek nog is te lezen. In de naoorlogse jaren kwam bij Hendrik Laheij het idee op om het hotel een meer waardige naam te gunnen en uit respect voor de toenmalige burgemeester Baron d'Aumale van Hardenbroek, koos hij voor de naam Hotel "Het Wapen van Hardenbroek". Een naam die tot het einde toe werd gevoerd. Om nog meer cachet aan de zaak te geven werd aan een beeldhouder opdracht gegeven een beeldhouwwerk te maken voorstellende het familiewapen van de van Hardenbroeks, welke boven de entree van het hotel in de muur werd bevestigd.

Een ontwerptekening van het wapen zoals dit boven de ingang van het hotel geplaatst werd.

Nadat het pand zijn hotelfunctie had verloren werd door de toenmalige eigenaar het beeldhouwwerk verwijderd en het is - volgens geruchten - terecht gekomen in de tuin van aannemer Klaassen.

In de jaren vijftig werd het door de Gemeente wenselijk geacht de lege plekken westen van het hotel op te vullen met nieuwbouwwinkels en werd tevens

Het uiteindelijke resultaat. Het hotel met boven de ingang het beeldhouwwerk en een poortgebouw, welk van het Frederik v.d. Paltshof toegang gaf naar de Kruisstraat.

Boven de linker en rechter toog van het poortgebouw zijn de ingemetselde beeldjes zichtbaar.

de oude wens voor een poortgebouw over de Kruisstraat weer actueel. Plannen werden gemaakt, voorgelegd en bijgesteld. Maar tenslotte kwam er toch toestemming en kon de realisatie een aanvang nemen.

Er werden een drietal winkels gepland, waar na de bouwfase een banketbakker (Baars), een schoenwinkel annex reparateur (v. Breda) en een bakker (v.d. Berg) zouden worden gevestigd, aansluitend aan de oostzijde van het pand van Muziekwinkel Piet Hoolhorst.

Het poortgebouw zou aan gaan sluiten op het hotel. Op de 1ste verdieping werd een bedrijfswoning gevestigd ten behoeve van de kok (Chef Hardorff en zijn vrouw) van het hotel en op de 2e verdieping kwamen 3 slaapkamers met een gangverbinding welke aansloot op het hotel.

In de gevel van het poortgebouw aan het Frederik van der Paltshof zitten nog twee beeldjes, voorstellende een steigerend paard (de biljartclub en een leverancier hadden de naam: "De Grauwe Hengst") en een afbeelding van een kok.

Het hotel is door de familie Laheij geëxploiteerd tot medio 1958, waarna de heer van Erp het overnam, die het pand later weer verkocht. Er heeft een aantal jaren een vestiging van Albert Heijn in gezeten, waarna er het huidige filiaal van uitgeverij bedrijf Bruna in werd gevestigd.

Allerlei mengelwerk in de moedertaal

Lidy Bultje-van Dillen

Tijdens het historisch café van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. op 13 september 2004 vertelde de heer W.H. Strous over het leven van de heer W.J. van Nas, een bekende inwoner van Rhenen uit het begin van de 20e eeuw. De heer Strous toonde een boekje dat geschreven is door de heer Van Nas, dat in het bezit is van de Historische Vereniging en bewaard wordt in het museum “Het Rondeel” in Rhenen. Naar aanleiding van genoemde bijeenkomst ben ik het boekje “Allerlei mengelwerk in de moedertaal” gaan lezen. Onderstaand mijn bevindingen.

Hoofdstuk 1: Onze woonplaats.

Van Nas begint letterlijk bij de schepping van de wereld en noemt daar, naast vele religieuze oorzaken, ook in positieve zin Darwin. Vele bladzijdes later en bij Rhenen aangekomen, verdeelt hij de geschiedenis van Rhenen in vier perioden:

- de legende van Cunera
- belegering door de Geldersen rond 1499 (schilderij Oude Raadhuis). In huis ter Horst (gelegen in Achterberg aan de Dijk, de plaats in het weiland de Singel) verdedigde David van Bourgondie zich tegen de Geldersen.
- 16e en 17e eeuw: Frederik van de Palts bewoont het koningshuis
- midden van de 19e eeuw: Haakman noemde dat “een benijdenswaardigen tijd van eenvoud en toen de ouderwetsche gewoonten nog niet zoo veel vergden van de veeleischende behoeften van later tijd”.

Van Nas noemt de namen van de oudere buitenplaatsen: “Remmerstein, Hackstein, Levendaal en Steivenes”. Hij betreurt het dat men tijdens de verbouwing van het schip van de kerk niet de namen van de voornaamste geslachten die op de grafzerken vermeld stonden, heeft opgeschreven. Nu zijn namen helaas verborgen onder de vloer van de voetbanken.

- “den tegenwoordigen tijd”

De bewoner van Heimerstein, baron Knobelsdorf, bracht vele verbeteringen aan het huis aan en breidde de wandelingen op de berg aanmerkelijk uit. Ook de latere bewoner, jonkheer Schimmelpenninck, droeg bij tot “den bloei der nijvere gemeente”. Door zijn goede voorbeeld en invloed werden welvaart en vooruitgang van de Rhenenaren bevorderd. Van Nas herinnert zich het deftige rijtuig met koetsier, palfrenier en lakei in livrei waarmee het echtpaar ter kerke ging. Op de hoge hoed de adellijke oranjekokarde. De jonkheer mocht zijn equipage stallen in het koetshuis van burgemeester M, die ook van voorname afkomst was en schatrijk.

Het leven van Van Nas was niet altijd gemakkelijk geweest. Hij spreekt over veel tegenspoed, bitter leed en zware beproeving.

Van Nas beschrijft de wandeling van Rhenen naar Wageningen: langs de mevrouwenbuurt, de begraafplaats, het voormalig tolhuis (zie "Achter Berg en Rijn", fotonummer 266), de in aanbouw zijnde spoorwegbrug, de Grebbe, de sluis, de fraaie villa van Leccius de Ridder en twee logementen. Op de Grebbeberg is hij onder de indruk van de woning van de jachtopzichter en boswachter; hij roemt de verheven bouwstijl en het prachtige uitzicht. Hier kan men "het schoonste der schepping" bewonderen.

Dan keert Van Nas terug naar Heimerstein en beschrijft het leven van de adellijke familie. De tweede dochter maakte met haar vader lange ritten te paard. De oudste dochter, de freule, wordt geroemd om haar eenvoud, haar liefdadigheid, haar godsvrucht en haar zachtzinnige goedhartigheid. Zij sterft op 26-jarige leeftijd aan de mazelen. "De dood spaart noch de vorst noch de bedelaar", merkt hij moraliserend op.

Vanwege de besmettelijkheid van de ziekte, mochten de begrafenisgasten niet op Heimerstein komen. Men vertrok dus vanaf het logement de Grebbe. Zeven rijtuigen volgden de lijkwagen. De freule werd begraven in een grafkelder op de begraafplaats. De familie vertrok naar het buitenland. De heer des huizes werd zwaarmoedig en verloor de levensmoed en stierf kort daarna. De vrouw des huizes is enige tijd later in Italië overleden. Het uitgestrekte grondeigendom werd verkocht aan de oudste zoon. Deze werd later burgemeester van Rhenen en was lid van het parlement

Bij Heimerstein werd een bazar gehouden, waarvan de opbrengst voor het bestedeling armhuis is, "eene woning voor oude mannen en vrouwen". Van Nas gaat graag naar de bazar "om een oogenblik te praten met wie men anders alleen groeten mag". Het standsverschil was nog groot in die tijd!

In de volgende hoofdstukken reist Van Nas door heel Nederland en beschrijft wat hij op al deze voettochten meemaakt. Niet alles is interessant: enerzijds door de hoogdravende schrijfstijl, anderzijds door de onbekendheid van de lezer met het geschrevene.

In het hoofdstuk "Ter nagedachtenis" vertelt Van Nas dat juffrouw Beijer is overleden. Zij woonde in het logement De Grebbe en was bevriend met de familie Leccius de Ridder. Juffrouw Beijer was bestuurslid van de christelijke naai- en breischool en was altijd stemmig deftig gekleed. Zij was geboren in 1815 "het verlossings jaar van Waterloo" en werd 98 jaar oud. Juffrouw Beijer was de oudste inwoner van Rhenen.

In het laatste hoofdstuk wordt uiteengezet wat de damesvereniging “Tabitha genaamd Dorcas” inhoudt. Deze dames maken en verzamelen elke winter kleding voor de behoeftigen in Elst, Amerongen en Rhenen. In 1912 berichtten zij dat er 140 stuks gemaakte kleding op het raadhuis aan de armen zijn gegeven. In 1911 waren dat 158 kledingstukken. Van Nas klaagt erover dat deze kleding echter pas in januari wordt uitgedeeld! “Het stedeke Rhenen laat zich beschamen”.

Het boekje (zelf noemt hij het een opstel) is door Van Nas zelf uitgegeven. De hoofdstukken zijn doordrenkt van religieuze uitspraken en zijn sterk moraliserend. Mannen worden aangespoord zelf hun geld te verdienen, vrouwen daarentegen moeten deugdzaam en godsvruchtig zijn en voor de armen zorgen. Het geeft dus een goed tijdbeeld. Bovendien is het aardig om te lezen over het leven van de inwoners van Rhenen zo'n 100 jaar geleden.

“Allerlei mengselwerk in de moedertaal”, Rhenen 1916.

Geschreven en uitgegeven door W.J. van Nas.

Boekdrukkerij van C., Waiboer.

Present exemplaar

Het Patershuis

Hens Dekker

Aan de Stokweg tussen Elst en Rhenen staat een huis dat door bijna iedereen in Rhenen Het Patershuis wordt genoemd. Het is een groot, monumentaal gebouw en dan mag je verwachten dat er bij velen het een en ander over bekend is. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Het huis is zelfs met enige geheimzinnigheid omgeven. Tijd dus om de geschiedenis van het huis en zijn bewoners uit de doeken te doen.

De nieuwe burgemeester d'Aumale baron van Hardenbroek wordt in 1934 via Elst de gemeente Rhenen binnengehaald.

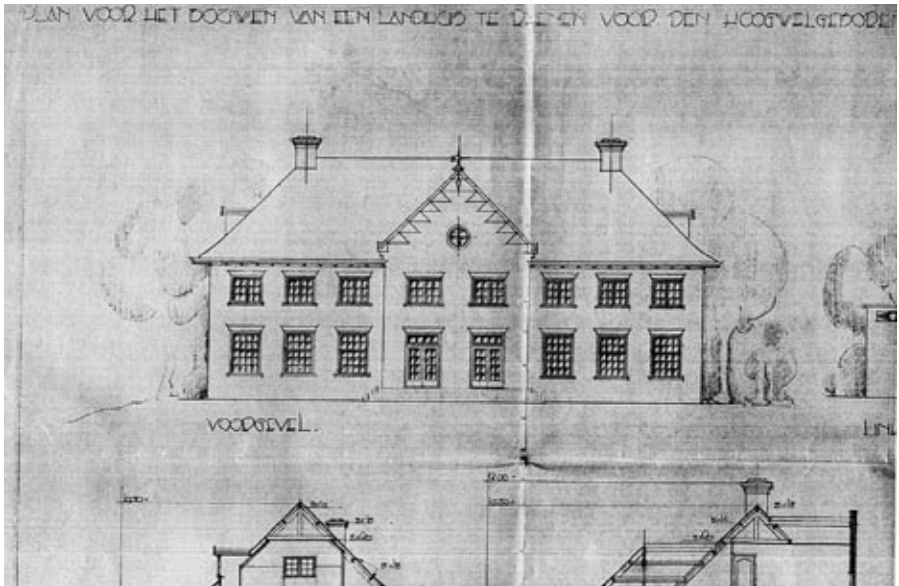
Rhenen kreeg in 1934 een nieuwe burgemeester om de vorige ambtsdrager Van Holthe tot Echten op te volgen. Het was Gijsbert C.D. d'Aumale baron van Hardenbroek, telg uit een oud geslacht dat verbonden is met het kasteel Hardenbroek. Ene Gijsbert van Wulven had het kasteel omstreeks 1260 laten bouwen aan de Langbroekerdijk onder Driebergen. Daarna zijn vele nazaten naar hem vernoemd en zo ook onze burgemeester. Na zijn benoeming reisde hij vanuit het westen de gemeente binnen. In Elst werden hij en zijn vrouw en kinderen met muziek van de fanfare en een escorte van ruiters en versierde auto's binnengehaald. De vlaggen waren uitgestoken en heel Elst was op de been.

Voordat hij de tocht naar Rhenen voortzette, werd hij voor de school door kinderen met een welkomstlied verrast. In Rhenen was de Westpoort opnieuw in hout opgetrokken. Een delegatie van het bestuur van de gemeente bood de burgemeester de sleutels van de stad aan waarmee de poort geopend werd, waarna het gezelschap de stad kon binnentreden. Zijn artistiek aangelegde vrouw, die van Engelse komaf was, en zijn dochter en zoon, de freule en de jonkheer, weken niet van zijn zijde.

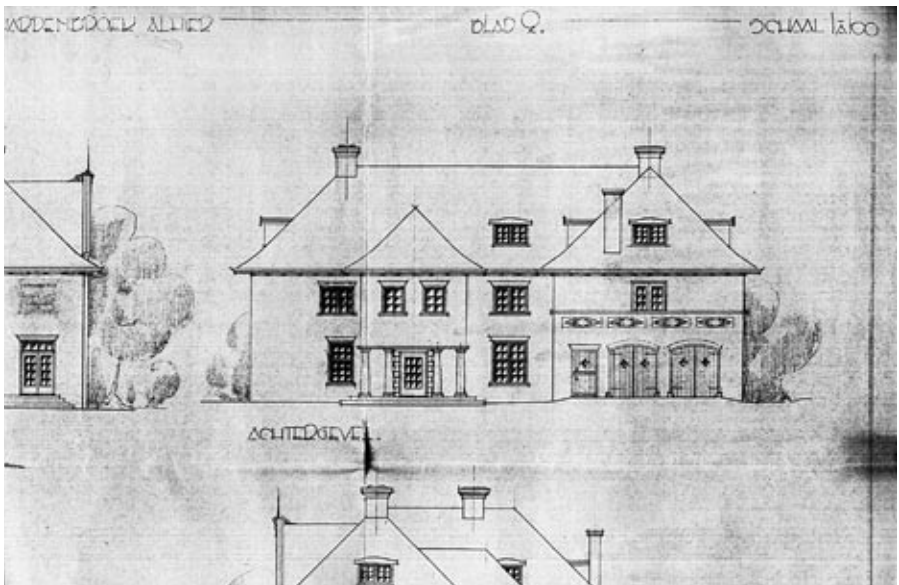
Ook Achterberg bleef bij de inhuldiging niet achter. Daar werd een erepoort opgericht en de familie toegezongen.

Het gezelschap wordt door de zojuist geopende Westpoort de stad binnengeloofd.

De voorkant van het door de Rhenense architect Van Ommen ontworpen landhuis.

De achterkant met de hoofdingang onder een door pilaren gedragen luifel.

De Hught = Huize Fatima = Het Patershuis.

Zij konden naar hun oordeel binnen de gemeente geen bestaand huis vinden dat voor hen geschikt was en namen het besluit een representatieve woning te laten bouwen. Maar liefst 3,5 ha grond werd aangekocht, gelegen aan het eind van de Stokweg. Dit is een zijweg van de Utrechtsestraatweg tussen Rhenen en Remmerden, al in 1392 in een acte genoemd. “Stok” komt hier waarschijnlijk van stokken oftewel ophouden. De weg loopt inderdaad dood op de heuvelrug. Het door de Rhenense architect Van Ommen ontworpen huis kreeg de toepasselijke naam De Hught. Hij heeft veel huizen in Rhenen getekend met vaak de grote overstekken als kenmerk. Het in rode baksteen opgetrokken pand oogt als een Engels landhuis, met 32 vertrekken en vijf garages, wel wat veel voor het uit vier leden bestaande gezin.

De jonker en de freule kregen ieder een eigen kamer en de baron en de barones hadden een eigen slaapkamer op de bovenverdieping waar een monumentale trap vanuit de ruime hal naar toe leidde.

Het huis werd in 1936 opgeleverd. De burgemeester heeft er slechts een jaar of acht van kunnen genieten. Hij werd in 1943 door de Duitsers wegens sabotage uit zijn ambt gezet en moest onderduiken, ironisch genoeg onder andere op Kasteel Hardenbroek. Zijn huis werd in 1944 ter beschikking gesteld van de geëvacueerde

PROVINCIALAAT EN PROCUR
PETERS VAN DEN H. GEEST
HUIZE „FATIMA“
STOKWEG 12 - RHENEN
TELEFOON K 8376-429
POSTREKENING No. 241811

copie

RHENEN.

REF. _____
ONDERW. _____

Paris, le 13 - 9 - 1947.

Révérénd et cher Père Strick,

Achat de la maison provinciale à Rhenen :
Nous sommes d'accord pour dire : Oui; donc vous pouvez aller de
l'avant.

+ L. Le Hunsee.
sup.général C.S.Sp.

duplikaat.

No. 952

Utrecht, 29 oct. 1947

Hoogerwaardes Pater Provinciaal,

Bij deze verlenen Wij - gehoord het Hoogwaardig Kapittel-
overeenkomstig Can.497 C.I.C. verlof tot vestiging van het Provincia-
laat en de Procur op Huize "De Hught" te Rhenen(Stokweg 12), hetwelk
tevens zal dienen tot rusthuis van Missionarissen.

Tevens verlenen Wij het gevraagde verlof om ten behoeve
der kloostercommunity een oratorium semi-publicum in te richten met
in achtneming van de geldende kerkrechtelijke en liturgische voor-
schriften - welke alleen toegankelijk zal worden gesteld voor de be-
woners van het huis (en familieleden en andere daarmee gelijk te stel-
len personen, indien deze op bezoek zijn).

De Aartsbischop van Utrecht,
Johannes Kardinaal de Jong.

*mm copie
Johannes de Jong
proc. cen.*

De met bezittingen van de Paters afgeladen GMC vrachtwagen is zojuist bij De Hught gearriveerd.

Burgemeester Jonkheer Bosch ridder van Rosenthal heet samen met zijn vrouw de leiding van de Paters welkom. Rechts het hoofd van het Provinciaalaat Pater De Winter.

bewoners van Heimerstein. Na de oorlog werd hij weer eerste burger van Rhenen, maar hij besloot een jaar later zijn functie neer te leggen. Het huis werd in 1947 aan de Congregatie van de Paters van de Heilige Geest verkocht voor f 130.000. De Paters waren wel zo slim geweest om het huis in burgerkostuum en niet in hun zwarte toog te bezichtigen om verkopers en omwonenden niet af te schrikken. Later werd het de burgemeester door protestants Rhenen kwalijk genomen dat hij zijn bezit aan de roomsen verkocht had. De Paters huurden een vrachtwagen om huisraad en persoonlijke bezittingen vanuit Gemert over te brengen. Daar kwam de uitdijende organisatie ruimte tekort en het besluit was gevallen om het hoofdbestuur met administratie en de propaganda afdeling van de congregatie, op dat moment zeventien personen, in het midden van het land te vestigen.

De opvolger van baron d'Aumale van Hardenbroek, Jonkheer Bosch ridder van Rosenthal, verwelkomde de Paters hartelijk. De in november vorig jaar overleden oud-burgemeester heeft altijd goede contacten met de Paters gehad. Hij werd hun buur toen hij en zijn vrouw (vorig jaar honderd jaar geworden!) een modern huis op de heuvel lieten bouwen. Daarvoor logeerden zij bijna twee jaar in hotel "Het Wapen van Hardenbroek", door eigenaar Laheij zo genoemd naar onze baron.

Huize Fatima met enige Paters in de klassiek aangelegde tuin.

Op deze luchtopname is links-achter de aangebouwde kapel met torentje te zien.

De Paters van de Heilige Geest werden ook wel Spiritijnen genoemd. De Congregatie werd in 1703 door Claude François Poullart des Places, zoon van rijke ouders afkomstig uit Rennes in Frankrijk, gesticht. Hij vond dat ook zonen van minder gegoede burgers een priesterstudie moesten kunnen volgen wat toen niet mogelijk was. Het voornaamste doel van de opleiding die hij in Parijs in het leven riep, was missiewerk in Afrika. Er is een mede-oprichter, namelijk Jacob Libermann, een joodse bekeerling die uit de Elzas kwam en in 1840 een soortgelijke orde als die van Poullart gesticht had. Van hogerhand (Rome) werd er op aangedrongen om de op dat moment zieltogende congregatie met de nieuwe orde te laten fuseren, wat in 1848 een feit werd. Na Parijs werden in vele landen zogenaamde Provincies gesticht, zo ook in 1904 in Nederland in Weert. Het honderdjarige bestaan is vorig jaar opgeluisterd met de uitgave van een boek. Het kasteel in Gemert werd in 1926 aangekocht voor het vestigen van een groot seminarie. Door toename van het aantal studenten ontstond er gebrek aan ruimte die dus in Rhenen gevonden werd. Daar hadden de Paters het goed naar hun zin. De naam van het huis werd in Fatima omgedoopt en in 1953 uitgebreid met een kapel. Er hebben zelfs plannen bestaan voor verdubbeling van de omvang en de bouw van een heuse klokkentoren.

Een boekje geschreven door Peter Spoor en uitgegeven door de Paters van de Heilige Geest.

In de kapel werden de missen opgedragen waarbij katholieke jongens uit Rhenen behulpzaam waren. In 1960 werd het huwelijk van de uit de buurt afkomstige Ria van Miltenburg in de kapel ingezegend. Curieus is dat in het Patershuis een kind geboren is en wel van de familie Gerritsen die na de oorlog tijdelijk inwonend was. De Paters waren vooral druk met het uitzenden van missionarissen waarvoor

De Paters nemen een koele duik in het door hen in 1956 zelf gebouwde zwembad.

zorgvuldige voorbereidingen getroffen werden. Zij stichtten scholen en kerken in Afrika en Latijns Amerika. Ook het Afrika Museum in Berg en Dal is aan hen te danken. Op het hoogtepunt in de jaren vijftig telde de congregatie 4.500 leden. In 1962 kwamen de Spiritijnen op een treurige manier in het nieuws toen in Congo twintig Paters werden vermoord. Men organiseerde verder collectes en gaf boekjes voor de jeugd uit, de meeste geschreven door Peter Spoor en daarom ook wel “spoorboekjes” genoemd. Deze werden op katholieke lagere scholen uitgedeeld.

De gemoedelijke geestelijken uit het zuiden des lands werden in het begin door de protestante Rhenenaren met een flinke dosis argwaan beschouwd. De middenstanders behoorden tot de eersten die met de Paters in contact kwamen, en die

merkten dat zij gewone mensen waren die ook in materieel opzicht best wat voor een ander over hadden. Een bestuurslid van onze vereniging, Ad de Jong, had zich bijvoorbeeld als jongetje bij het bosbessen plukken eens een hoedje geschrokken toen achter hem plotseling een zwarte pater opdook. Jaren later ging hij bij de Paters te biecht voor een toog die hem goed van pas kon komen als deel van een tenue waarin hij het kempo stokvechten oefende. Dit kledingstuk werd hem zonder dralen afgestaan. De brandweer mocht ook graag bij huize Fatima oefenen. Een in 1956 aangelegd zwembad was tevens voorbestemd om als basin voor bluswater te dienen. De brandweermannen werden na afloop van hun oefeningen getraakteerd op bier.

In de jaren zeventig tekende zich een teruggang af wat met wel meer religieuze instellingen het geval was. Opbrengsten van collectes liepen terug, de animo voor opleiding tot priester werd minder en in 1970 vond noodgedwongen een concentratie in Gemert plaats van bestuur met diverse afdelingen van de congregatie. Bij de verhuizing bleef het altaar van de kapel in Rhenen achter; dit werd geplaatst in de Gedachteniskerk. In 1986 werd het Patershuis verkocht aan een Zwitser, genaamd Wassner, die er echter nooit gewoond heeft. De voorafgaande vijftien jaar was een dependance van Heimerstein in het huis gevestigd. In 1991 kocht de familie De Groot het huis, die het ging bewonen en er tevens een evangelisch centrum in vestigde. Mevrouw De Groot verleent gastvrijheid aan deelnemers van conferenties en (internationale) sprekers die overal in het land optreden en die hun werk in rust kunnen voorbereiden. Het huwelijk van haar zoon Peter met zijn Coby is in 2002 in de kapel ingezegend.

Zij heeft het oorspronkelijke karakter van het huis bewaard, een monument van belang in Rhenen dat in de oorlog zoveel op dat gebied is kwijtgeraakt.

Bronnen:

Archief van de Gemeente Rhenen
Archief van de Paters van de Heilige Geest in Gemert

Boeken en publicaties:

Breemen, J. van, *Landhuis de Hught*, Eindhoven 1999
Gruyters, T. e.a., *In de kracht van de Geest*, Gemert 2004
Jong, A.J. de, *Van wie binde gij d'r in?*, Voorthuizen 1992
Nummers uit verschillende jaargangen van Oud-Rhenen

Met dank aan:

Jhr. Bosch ridder van Rosenthal, Rhenen; H.P Deys, Rhenen; C.J.J. Griffioen, Twello; C.de Groot, Rhenen; R. van Laar, Rhenen; M.Wilson, Gemert

Militairen en prentbriefkaarten te Rhenen

Ad J. de Jong

Onlangs verschenen er twee boeken met betrekking tot de geschiedenis van Rhenen die de aanzet vormen tot dit artikel in Oud Rhenen.

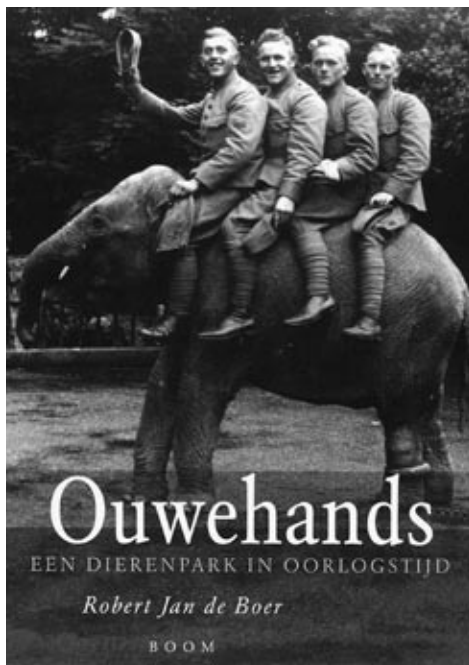
Allereerst verscheen op 18 november j.l. het boek van Hans Blankestijn en Hens Dekker, getiteld 'Groeten uit Rhenen', met een schat aan informatie over prentbriefkaarten die over de jaren in Rhenen zijn uitgegeven.

Voorts het boek van Robert Jan de Boer, 'Ouwehands – Een dierenpark in oorlogstijd' (zie afbeelding omslag), waarvan het eerste exemplaar op 21 november werd aangeboden in Ouwehands Dierenpark. Laatstgenoemd boek is gebaseerd op herinneringen en dagboeken van de voormalige directeurs van Ouwehands Dierenpark A. Ouwehand en J. Baars.

Wat betreft de prentbriefkaarten, interesseren mij niet alleen de afbeeldin-

gen en topografische aspecten maar tevens de afstempelingen, de posthistorische aspecten dus.

In 'Groeten uit Rhenen' komen de postale aspecten in Hoofdstuk 3 ten dele aan de orde in verband met de ouderdomsbepaling van de kaarten.

Omslag van het boek van Robert Jan de Boer over Ouwehands Dierenpark. Verschenen november 2004

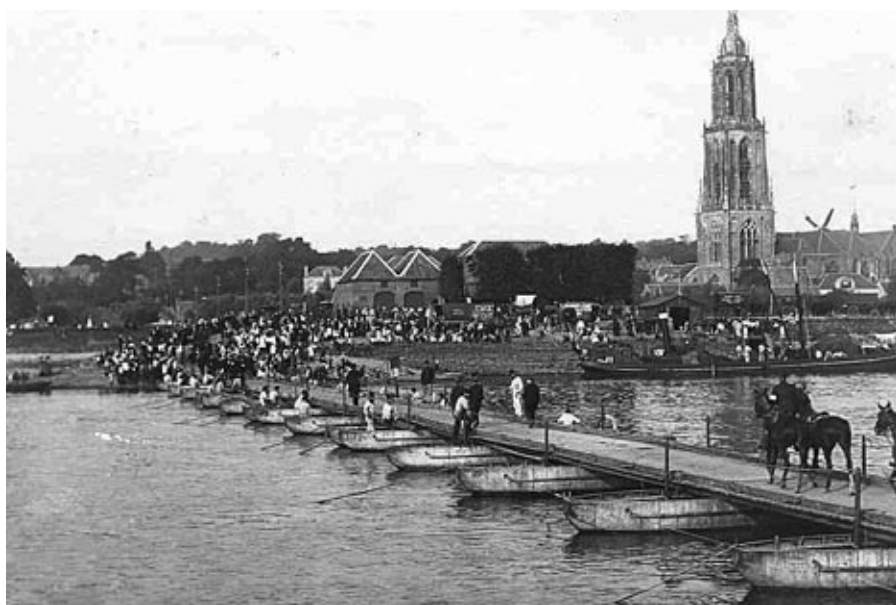
In tijden van oorlogsdreiging bivakkeerden er veel militairen te Rhenen, vanwege de strategische ligging - de Grebbeberg, Waterlinie (Gelderse Vallei) en de slagader van Nederland, de Rijn. Deze militairen verstuurden veelal prentbriefkaarten naar familie, vrienden en geliefden. Zij hoefden daar geen postzegel op te plakken, als deze per veldpost (of reguliere post) verzonden werden. Men schreef dan op de prentbriefkaart 'militair' op de plek waar de postzegel geplakt diende te worden. Dergelijke prentbriefkaarten werden grotendeels vlak voor en tijdens

'Manoeuvres te Rhenen', een fotokaart vermoedelijk uit 1911

Kaart verzonden uit Rhenen op 6 oktober 1915

'Manoeuvres te Rhenen'. Men heeft een botenbrug aangelegd over de Rijn en er is veel publieke belangstelling. Foto's gemaakt door Veltman op 25 september 1911

de Eerste Wereldoorlog en in de Mobilisatietijd (1939/1940) verstuurd. Het Nederlandse leger was paraat en hield de nodige oefeningen (manoeuvres).

Hubert Adriaan Veltman, huisarts en later röntgenoloog, zoon van Jacobus Veltman en Maria Theresia Hubertina Esser, zwager van de bekende fotograaf Bertram Ramspek (zie Achter Berg en Rijn3), trouwde 19.7.1906 te Rhenen met Petronella Elisabeth Ramspek en maakte de nodige foto's te Rhenen, waaronder 'Manoeuvres te Rhenen 25 september 1911'.

In 1939/40, de 'Mobilisatietijd' vlak voor de strijd op de Grebbeberg, werden er wederom de nodige prentbriefkaarten verzonden door militairen vanuit Rhenen.

Er waren toen wel zo'n 10.000 militairen gelegerd te Rhenen. Zij werden ondergebracht in scholen, en in 'gevoorderde' leegstaande gebouwen en huizen, zoals de nieuwgebouwde huizen aan de Nieuwe Veenendaalseweg naast de Villa van de familie Schouten op de hoek aan de Acacialaan. Uiteindelijk werden ze ook ondergebracht bij burgers, of werden er huizen vrijgemaakt door burgers tijdelijk bij elkaar te laten intrekken.

De heer Schouten, bewoner van de villa Acacialaan 2, als militair tijdens de Mobilisatie. Hij staat hier met zijn zoon Jaap op de Nieuwe Veenendaalseweg. Op de achtergrond de volkstuinten waar later een speeltuin met een sportveld werden aangelegd

Deze militairen gingen in hun vrije tijd vaak koffiedrinken bij burgers in de buurt. Op zondag werd er dan vaak 'een kaartje gelegd'; meestal werd er 'gepandoerd'.

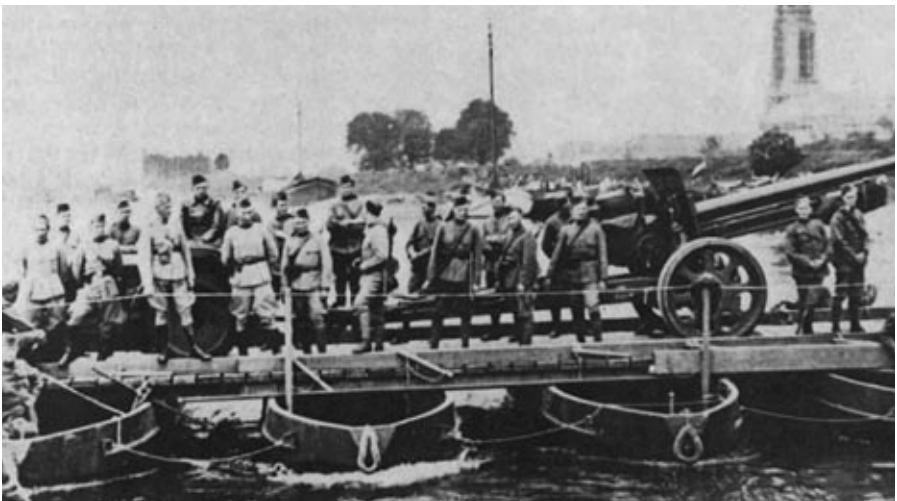

Winter begin 1940. Aaldert de Jong en dochter Bepie achter het huis Acacialaan 4 met in de buurt ingekwartierde militairen

Ook na de oorlog bleven er vaak goede contacten bestaan. Zo herinner ik mij dat we later, rond 1950, op bezoek gingen bij mensen in Dinxperlo, die daar een kapperszaak hadden. Er is nog een foto bewaard gebleven, met een groepje Nederlandse militairen achter ons huis aan de Acacialaan 4, in de winter van 1940. Een van hen zal waarschijnlijk uit Dinxperlo afkomstig zijn.

De winter van 1940 zou de op één na strengste sinds 1740 worden (de strengste was in 1830). Eind december 1939 was het gaan sneeuwen en de sneeuw zou tenminste tot 5 februari 1940 (hier en daar zelfs tot 24 februari) blijven liggen. In de loop van januari kwam er geregeld nieuwe sneeuw bij en 's nachts bij heldere hemel werd het Siberisch koud.

De winter van 1939/40 was tevens de 'mobilisatie winter'. De soldaten

Militaire oefeningen op de Rijn. Voorjaar 1940.

De mitrailleurgroep van het 8ste Regiment Infanterie, die tot taak had de Grebbeberg te verdedigen in 1940. Het moreel in de groep lijkt goed

Paarden worden beslagen bij de smid in Achterberg. Kaart verzonden door militair op 23 januari 1940

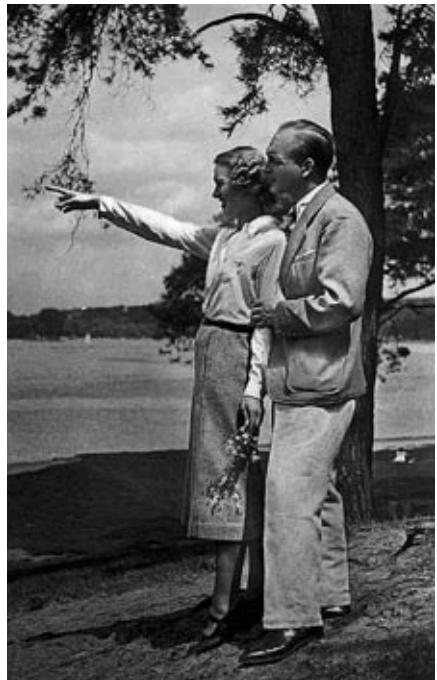

Voorbeeld van een komische kaart. Voorkant van een met strafport beboete kaart verstuurd 27 maart 1940

voor de inval van de Duitsers loopgraven hadden aangelegd. Deze militairen verzonden veel prentbriefkaarten met als thema meestal een plek te Rhenen waar men geweest was, kaarten met 'typische miliaire' tafereelen, soms met karikaturen of grappige thema's, en aan geliefden vaak kaarten waarop verliefde stelletjes waren afgebeeld (zie afbeeldingen).

Men hoefde als militair deze kaarten niet te frankeren, vooropgesteld dat men aangaf tot welk onderdeel men behoorde of de kaart via de veldpost liet versturen. Er kwam dan wel een

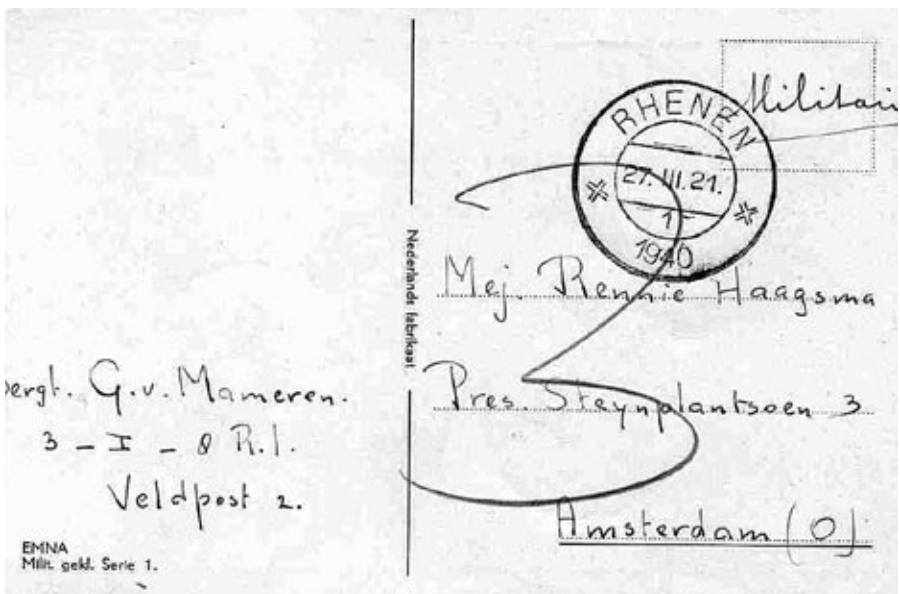
werden vanwege de koude wel bij burgers in Rhenen ondergebracht en sliepen daar op zolders of in kelders. Zo waren er soldaten ondergebracht in de villa van de familie Schouten op de hoek van de Acacialaan. In deze villa bevond zich de centrale van de radio 'draadomroep', een particulier bedrijf, dat later in de oorlogsjaren onderdeel zou worden van de PTT. In de winter van 1940 was hier ook een kantoor in gevestigd waar de Nederlandse soldaten hun soldij konden ophalen. Tussen de Acacialaan en Vreewijk was er een open veld, waar de soldaten vlak

Kaart uit Rhenen verstuurd op 12 februari 1940. Dergelijke kaarten werden door militairen in 1940 vaak gezonden aan hun geliefden

Kaart met strafport vensterenvelop, verzonden door een militair vanuit Rhenen op 27 maart 1940

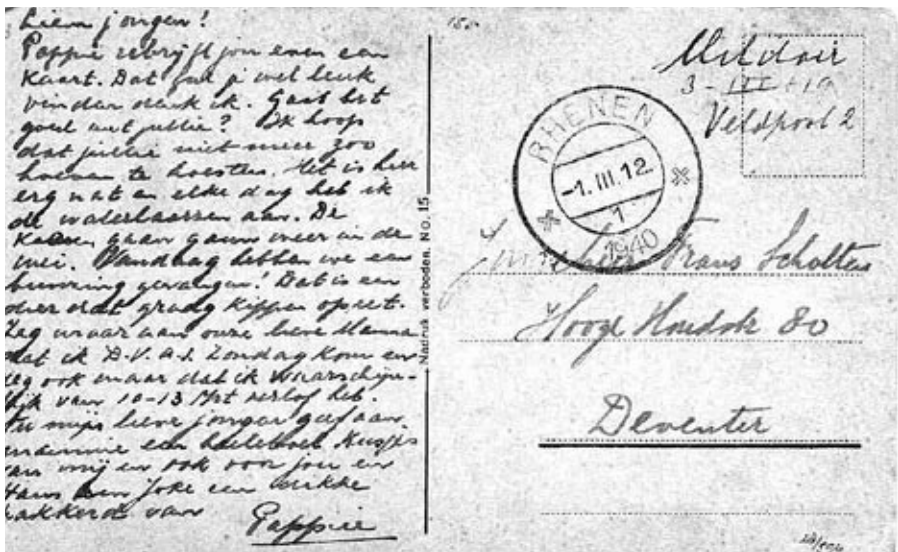

poststempel Rhenen op. Hield men zich niet aan de regels, dan moest de ontvanger strafport betalen. De kaart ging dan in een aparte envelop verder en werd voorzien van een portzegel.

Een dergelijke kaart werd door Sergeant G. van Mameren van onderdeel 3-I-8 R.I. Veldpost 2 verstuurd naar een adres in Amsterdam (O) op 27 maart 1940. Niet duidelijk is waarom deze kaart in een strafport vensterenvelop werd bezorgd omdat aangegeven was dat hij militair was en tot welk onderdeel hij behoorde (zie afbeelding). Misschien had hij hem direct in een brievenbus te Rhenen gestopt.

Interessant zijn ook de teksten op de kaarten omdat ze een beeld geven van de omstandigheden waaronder de militairen verkeerden. Zo bijvoorbeeld op een kaart d.d. 11 december 1939 van korporaal J.A. van Empel (1-I-8 R.I. 2e legerkorps) aan zijn vriendin Betsy Klein in Tiel. Kennelijk heeft zojuist Prins Bernhard de troepen bezocht:

“Mej. Klein, mag ik U vriendelijk bedanken voor de mooie sigarenkoker. En maakt U het allen goed? Ik hoop van harte van wel. Vandaag heb ik Prins Bernhard nog gezien. Verder de hartelijke groeten aan allen en tot ziens! Dáág. De dpl. Korpl. J.A. v. Empel”

Kaart verzonden door militair aan zijn zontje in Deventer op 1 maart 1940

Of die van een militair Scholten van het onderdeel 3-III-19 via Veldpost 2, d.d. 1 maart 1940, die aan zijn zoon in Deventer schrijft:

“Lieve jongen!

Pappie schrijft jou even een kaart. Dat zul je wel leuk vinden denk ik. Gaat het goed met jullie? Ik hoop dat jullie niet meer zoo hoeven te hoesten. Het is hier erg nat en elke dag heb ik de waterlaarzen aan. De koeien gaan gauw weer in de wei. Vandaag hebben we een bunzing gevangen! Dat is een dier dat graag kippen opeet. Zeg maar aan onze lieve Mamma dat ik D.V. a.s. Zondag kom en zeg ook maar dat ik waarschijnlijk van 10-13 Mrt verlof heb.

Nu mijn lieve jongen geef aan mammie een heleboel kusjes van mij en ook van jou en Hans en Joke een dikke pakkerd van Pappie”

Bij het geluid van de trompet
Heeft zich de troep in beweging gezet.

Dit is een kaart met een typisch militair tafereel met tekst ‘Bij het geluid van de trompet heeft de troep zich in beweging gezet’.

Tenslotte als voorbeeld nog een kaart van Harm Bus (2-II-55 R.I. 2e Sectie) afgestempeld Rhenen 9 juli 1940 gericht aan de familie van der Vlekkert in Oene, gem. Epe. Hoewel de strijd op de Grebbeberg gestreden was, blijkt deze militair nog te Achterberg te vertoeven:

“Achterberg 8 Juli ‘40

Geachte Vrienden. Ik ben nog goed dapper en hoop van U allen hetzelfde. Nu ik zit hier in een dik vervelend gat dan was ik liever in Oene.

Schrijf eens terug met Hartelijke en Vriendelijke Groeten van Uw vriend Harm Bus 2-II-55 R.I. 2e sectie. Achterberg bij Rhenen”

Na 1940 komen we dergelijke door militairen verzonden kaarten vanuit Rhenen niet meer tegen.

Bronnen o.a.

1. Blankestijn, Hans, en Hens Dekker, *Groeten uit Rhenen – Prentbriefkaarten van Achterberg, Elst en Rhenen*, Rhenen 2004.
 2. Boer, Robert Jan de, *Ouwehands – Een dierenpark in oorlogstijd*, Amsterdam 2004
 3. Deys, H.P., *Achter Berg en Rijn – Over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen*, Wageningen 1981.
 4. Deys, H.P. e.a., *Rhenen – Bedreigd, Bezet, Bevrijd, 1940/1945*, Rhenen 1995.
 5. Jong, A.J. de, *Rhenen en de strenge winters – De winter van 1940*, Oud Rhenen 1993 (1), p. 24 e.v.
 6. Koekoek Jr., J.G., en H.P. Deys, *Gebroken Lente – Rhenen 1940/1945* Wageningen 1980.
 7. Koekoek – Sloggat, K.H., e.a., *Toen wist ik pas wat oorlog was – Rhenen 1940/1945*, Rhenen 1985.
- Diverse artikelen ter gelegenheid van 40 jaar bevrijding in Oud Rhenen 1985.

Gezicht op Achterberg zoals het was in de 70-er jaren van de vorige eeuw, toen bijvoorbeeld De Horst er nog niet was. Over twee/drie jaar is het aanzicht van het dorp nog ingrijpend gewijzigd als het plan Achterberg-West is gerealiseerd (foto Cord Otting, Beeldcommunicatie)

Jaarverslag 2004

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

De vereniging heeft een goed verenigingsjaar achter de rug. Het ledenbestand is door alle activiteiten stabiel gebleven. Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 24 maart is het aftredende bestuurslid W.H. Strous bij acclamatie herkozen. A.J. van Drunen stelt zijn functie ter beschikking aan een jongere kandidaat. Hij zal echter in functie blijven totdat het bestuur een geschikt persoon heeft gevonden.

In de Hof van Rhenen zijn in samenspraak met het Cuneragilde een aantal voorjaarslezingen georganiseerd in de serie "Ter Leeringh ende Vermaek".

Maandag 19-01-2004 Heiligen en hun Attributen, door drs. C. Staal
Dinsdag 24-02-2004 Prehistorie van Rhenen, door dhr. T. van Drunen
Woensdag 24-03-2004 Frederik van der Paltz, door dr. H.P. Deys
(voorafgaande aan deze laatste lezing werd de jaarvergadering gehouden)

Woensdag 15-09-2004 De najaarslezingen begonnen traditiegetrouw met een Historisch Café, een variabel programma van "Een praatje bij een plaatje", korte lezingen die werden afgewisseld door een prettig samenzijn. De volgende lezingen werden verzorgd:

- Ontstaan van Hotel 'Het Wapen van Hardenbroek', door dhr. G. Laheij.
- Voortgang Monumenten Inventarisatie Project, door dhr. dr. H.P. Deys.
- W.J. van Nas en de St. Cuneraparochie te Nibbixwoud door dhr. W.H. Strous.
- Voortgang project Rhenens dialect, door dhr. J. Menting.
- Het Patershuis te Rhenen, door dhr. H. Dekker.
- De ligging van het kasteel Valkenburg, door dhr. dr. A.J. de Jong.

Woensdag 13-10-2004 Het Rhenens Dialect in zijn context, door mevr. drs. C.H. Giesbers en dr. H. Scholtmeijer.

Donderdag 18-11-2004 Houtvloten op de Rijn, door drs. L. van Prooije.
In de pauze van deze lezing werd het nieuwe prentbriefkaartenboek van onze leden Blankestijn en Dekker "Groeten uit Rhenen" verkocht.

Overige punten:

- Om leden en omgeving te herinneren aan ons jubileumjaar in 2007 heeft het bestuur briefpapier laten drukken met ons verenigingslogo.

- Dr. A.J. de Jong, W.H. Strous en H.B. Gieszen hebben op 30 oktober 2004 de vereniging vertegenwoordigd op de Nationale Archiefendag te Wijk bij Duurstede.
 - Dr. H.P. Deys is actief in het Cuneragilde; H.E. Dekhuijzen vertegenwoordigt ons in de gemeentelijke monumentencommissie; H.B. Gieszen heeft zitting in de Stichting Beiaard Cuneratoren; W.H. Strous zit namens het bestuur in het Comité van Aanbeveling 100 jaar HVOR.
 - In samenwerking met dhr. H.C.A. Klip van de Historische Vereniging ‘Crepene’ te Krimpen aan de Lek verscheen het boekje ‘Evacués, de evacuatie van de Rhenense bevolking en de tijdelijke opvang te Krimpen aan de Lek’.
 - Op de Oranjestad op 30 april 2004 was de vereniging weer actief met de verkoop van boeken, prenten, cd-roms en vooral promotieactiviteiten.
 - De Werkgroep Rhenens Dialect zal naar verwachting medio 2005 voldoende materiaal hebben verzameld voor de uitgave van een nieuw boek.
 - De Werkgroep Archeologie Rhenen (WAR) verrichtte werkzaamheden ten behoeve van het Archeologisch Erfgoed in de gemeente Rhenen.
 - De Werkgroep Toponiemen doet in de Rhenense notariële archieven in het streekarchief te Wijk bij Duurstede onderzoek naar Rhenense veldnamen.
- De vereniging heeft schriftelijk gereageerd op twee plannen van de gemeente, t.w. de aanleg van parkeerplaatsen bij de Buitennomme en het voornemen om voortaan geen gemeentelijke invloed meer uit te oefenen op de monumentenstatus van particuliere panden.

Namens de vereniging heeft onze voorzitter een hartelijke gelukwens, vergezeld van een bloemetje, bezorgd bij ons 100-jarige lid mevrouw Bosch ridder van Rosenthal – den Tex op haar verjaardag op 4 oktober 2004. Het was een druk en spannend jaar voor de vereniging.

Rhenen, 29 december 2004

Ing. H.B. Gieszen, secretaris

Jaarverslag 2004

Stichting “Vrienden van het gemeentemuseum te Rhenen”

De samenstelling van het bestuur ondervond in begin 2004 een kleine wijziging en luidt vanaf 19 januari 2004 als volgt::

Voorzitter	mw. L.E.G. Bultje - van Dillen
Secretaris	A.J. van Drunen
Penningmeester	W.H. Strous
Leden	dr. H.P. Deys, H.E. Dekhuijzen

Het bestuur van de Stichting, dat in zijn geheel momenteel ook deel uitmaakt van het bestuur van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken, kwam in het begin van 2004 enkele malen bijeen.

Uit overwegingen van efficiency werd al spoedig besloten de vergaderingen van beide organen te laten samenvallen, veelvuldig gebruik te maken van e-mail en alleen in dringende gevallen een vergadering van het stichtingsbestuur bijeen te roepen.

Met de conservator van museum Het Rondeel, de heer B. Huiskes, werden duidelijke afspraken gemaakt omtrent koop en verkoop, schenking of bruikleen van voorwerpen waarbij de kas van de Stichting betrokken is.

Hoewel het bestuur ook dit jaar weer geconfronteerd werd met voorwerpen die voor Rhenen wel degelijk van culturele betekenis waren, werd om verschillende redenen van aanschaf afgezien. Vaak ging het om schilderijen, o.a. van Jan Weissenbruch, maar ook wel eens om bijv. een bijzondere kaart. Soms bedroeg de vraagprijs een bedrag van vele tienduizenden euro's, maar ook bleek het kunstwerk bij nadere beschouwing wel eens teveel een herhaling van wat het museum reeds bezat.

Overigens, de leden van het bestuur blijven alert rond speuren, maar zijn eveneens gevoelig voor hints van de ‘vrienden’.

*Rhenen, 31 december 2004,
Ton van Drunen, secretaris.*

Financieel Jaarverslag 2004

Stichting "Vrienden van het gemeentemuseum te Rhenen"

<u>Inkomsten</u>	€	<u>Uitgaven</u>	€
Jaarlijkse bijdragen	1.029,85	Kamer van Koophandel	32,82
Rente	7,89	Aankopen	0,00
-----		-----	
	1.037,74		32,82
Saldo 01-01-2004	139,31	Saldo 31-12-2004	1.144,23
-----		-----	
	1.177,05		1.177,05
=====		=====	

Rhenen, 3 januari 2005

Willem H. Strous, penningmeester

Gezicht op 'ons' museum vanaf de Cuneratoren (foto Strous, 15-02-2001)

Financieel Jaarverslag 2004

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

<u>Inkomsten</u>	€	<u>Uitgaven</u>	€
Contributies 2003 1x	6,80	Oud Rhenen, incl. porti	5.818,50
Contributies 2004 523x	7.717,50	Lezingen(6x)/Zaalhuur	500,00
Contributies 2005 1x	15,00	Secretariaatskosten	484,83
Rente en kosten	20,79	Kamer van Koophandel	31,96
Subsidie Gem. Rhenen	454,00	Abonn./Contributies	245,96
Kleine giften	12,28	Kosten WAR	453,29
		Kosten Website	357,00
		Briefpapier	614,80
		2 Voorraadkasten	378,42
		Projectorscherm	369,00
		Diverse kosten	10,00
	-----		-----
	8.226,37		9.263,76
Saldi 01-01-2004	3.140,04	Saldi 31-12-2004	1.431,65
Rek-crt Publicatiefonds	- 904,50	Rek-crt Publicatiefonds	- 233,50
	-----		-----
	10.461,91		10.461,91
	=====		=====

Publicatiefonds

<u>Inkomsten</u>	€	<u>Uitgaven</u>	€
Verkopen	2.814,29	Kosten Dialectboek	840,00
Rente	85,04	Inkoop 200x 'Evacués'	1300,00
	-----		-----
	2.899,33		2.140,00
Saldi 01-01-2004	4.027,23	Saldi 31-12-2004	5.457,56
Rek-crt HVOR	904,50	Rek-crt HVOR	233,50
	-----		-----
	7.831,06		7.831,06
	=====		=====

Rhenen, 3 januari 2005

Willem H. Strous, penningmeester

OUD RHENEN

VIERENTWINTIGSTE JAARGANG

MEI 2005

NO. 2

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Leden : L.E.G. Bultje- van Dillen, Wageningen, tel. 0317-472129
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Betalingen op Postbank 1211163, t.n.v. Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Uitsnede van een aquarel van J. le Blanc

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

vierentwintigste jaargang

mei 2005

no. 2

Inhoudsopgave

Herinneringen aan mijn vader Willem Pieter Landzaat <i>door W.G. Landzaat verteld aan H.P. Deys</i>	blz. 5
De houtvlotterij en Dordrecht in de 17e en 18e eeuw <i>L.A. van Prooije</i>	blz. 12
Het regiment 'Rhenen' <i>H.C. Boelhouwer</i>	blz. 26
De lotgevallen van Nederlandse boeren als kolonisten in Suriname Herdenking 1845-2005 <i>Ad J. de Jong</i>	blz. 34

HERINNERINGEN AAN MIJN VADER WILLEM PIETER LANDZAAT

geboren 7 april 1886

gesneuveld 13 mei 1940

Door W.G. Landzaat verteld aan H.P. Deys

Mijn vader had in de laatste oorlogsdagen zijn commandopost in “het Paviljoen”, een uitspanning met stenen onderbouw met hout erboven, gelegen naast de toenmalige ingang van Ouwehands Dierenpark. Daar is hij op 13 mei 1940 gesneuveld. Wij woonden toen in Scheveningen. Mijn moeder is op 17 mei vanuit Den Haag naar de Grebbeberg gereisd. Zij wist waar zij moest zoeken, en zij heeft mijn vader daar ook gevonden aan de oostzijde van het in elkaar geschoten Paviljoen. Zij heeft van de gemeente het stukje grond waar het Paviljoen op had gestaan gekocht om daar zelf te gaan wonen. In 1942 is daar een huisje gebouwd naar een ontwerp van architect J.B. van de Haar. Zij heeft daar van 1942 tot 1965 gewoond. Ondanks aanvankelijk scepsisme van familie heeft zij daar een gelukkige tijd gehad mede door de genegenheid die zij van de Rhenense burgerij ondervond. Wanneer mogelijk kwam ik bij haar logeren. De ruime zolder was daar mijn domein.

In de tuin, op de exacte plek waar mijn moeder mijn vader gevonden heeft, liet zij een gedenksteen met daarvoor een vogelbad plaatsen. Op deze steen was ook de dienstplichtig soldaat Symen Verhoef uit Oosterbeek vermeld. Hij was één van de laatsten bij mijn vader en sneuvelde in de commandopost.

Mijn moeder gaf mij de opdracht om na haar dood de steen, mét vogelbad, weg te halen en, na wijziging van het opschrift, op haar graf te plaatsen. Dat is geschied. Het graf van mijn moeder ligt op de tweede rij rechts, achter de aula op de Algemene Begraafplaats in Rhenen.

Mijn vader kwam uit Leiden

Mijn grootvader was daar commissaris van Politie. Mijn grootmoeder was een Ducroix, afkomstig van Franse Hugenoten. Van dit Franse bloed heeft mijn vader ook wel wat geërfd.

Mijn vader, Willem Pieter, was de oudste. Daarna kwam Lize, vervolgens Piet. Tante Lize huwde een planter op Sumatra. Met haar heb ik nooit contact gehad. Dat

V.l.n.r. 3 leden van het Grebbe-comité Oosterbeek, mijn moeder Wilhelmina Gerharda van den Nieuwenhuizen, en ik..

Louis Pisuisse, de acteurs-familie Bouwmeester en Louis van Gasteren (senior). Vooral de laatste maakte diepe indruk op mij als klein kind met zijn sonore stem en lange grijze baard. Voor mij was hij Sinterklaas in burger!

Thuis zong mijn vader Franse en Italiaanse chansons die hij zelf op de gitaar begeleidde.

Vlak na de Eerste Wereldoorlog, gelegerd in Haarlem was hij één van de oprichters van de Haarlemsche Toneel Club, HTC. Hij speelde in zowel operettes als in toneelstukken.

had ik wél met oom Piet, die KNIL officier werd. KNIL militairen werden relatief vroeg gepensionneerd waardoor oom Piet met gezin midden jaren '30 repatrieerde en in Den Haag ging wonen. Mijn vader werd beroeps-officier in de Koninklijke Landmacht, als 2de luitenant beëdigd in 1909. Van vaderskant militair in hart en nieren, van moederskant francofiel, muzikaal met acteertalent. Tot zijn vriendenkring behoorde de cabaretier en acteur Jean

De oprichting van de H.T.C. in 1917. Links Nolst Trenité en in het midden mijn vader.

Hij heeft in die tijd serieus overwogen om zijn uniform aan de kapstok te hangen en beroepsacteur te worden.

De eerste en enige keer dat ik mijn vader op het toneel heb gezien was toen hij bij het 20-jarige (?) jubileum van HTC een gastrol vervulde in de operette "Zaire".

Die twee zo verschillende kanten van zijn karakter hebben mij altijd gefascineerd. Hij kon streng zijn als militair maar bon vivant als artiest. Daarnaast was hij zeer sportief, reed goed paard, tenniste, zwom en maakte zéér lange fietstochten.

In 1923, na een korte kennismakingsperiode, huwde hij Wilhelmina Gerharda van

W.P. Landzaat, zijn schoonmoeder en W.G. Landzaat. Soest, 1938.

den Nieuwenhuizen.

Ik kwam ter wereld

in 1925 in Amsterdam.

Ik bleef enig kind. In

de beginjaren werd ik

tijdens vakanties onder-

gebracht bij familie of

vrienden en gingen mijn

ouders op reis. Voor dié

tijd reisden zij veel en

ver: Italië, Frankrijk,

Engeland, Duitsland en

Oostenrijk.

Toen ik wat ouder werd

en naar school ging

veranderde het vacantiepatroon. Het zuiden bleef mijn vader trekken. Hij ging op de fiets van Maastricht waar wij inmiddels woonden naar vrienden in Monaco en in Lugano. Op zijn tochten stuurde hij iedere dag een ansichtkaart naar mij.

Ik had een heel goede band met mijn vader die in zijn vrije tijd veel met mij optrok toen ik nog klein was en mij vaak meenam naar de kazerne. De zeg maar 12 jaar die ik hem bewust heb meegemaakt zijn heel gelukkige jaren voor mij geweest, niet in het minst door het gelukkige huwelijk dat mijn ouders hadden. Mijn vader adoreerde mijn moeder. Hun onderlinge geluk is de meest belangrijke factor geweest die mijn jeugd zo gelukkig heeft gemaakt.

Tijdens mijn eerste jaren was mijn vader geplaatst bij het 7de Regiment Infanterie, kazerne in de Sarphatistraat in Amsterdam. In 1930 verhuisden wij naar Maastricht waar mijn vader, bevorderd tot kapitein, bij 13-R.I. in de Tapijnkazerne geplaatst werd en de functie kreeg van adjudant van de garnizoenscommandant, een althans in mijn ogen zure kolonel die zich heiliger dan de paus voelde. Thuis bij ons op de Tongerse weg liep de volgende menagerie vrij binnen en buiten: een knaap van een bouwvier, Wodan, een kat, een konijn, twee egels en twee schildpadden (Whisky en Soda). Alleen de egels en schildpadden konden niet zo goed met elkaar overweg. Het konijn had een afwijking en deed altijd ter plaatse een plas als mijn vader ritselend de krant omsloeg.

De Tapijnkazerne bestaat uit een groot aantal gebouwen, verspreid gelegen in parkachtig gebied. Hier was het kantoor van mijn vader waar hij iedere morgen naar toe ging op de fiets met een loslopende Wodan naast zich. Eenmaal binnen het kazerne toegangshek ging Wodan linea recta naar de overdag altijd openstaande stal waar het paard van mijn vader stond. Frits, een groot zwaar paard en Wodan waren gezworen kameraden. Frits kon zelf de balk waarmee zijn box was afgesloten openmaken en dan schuimden de twee vrijelijk over het uitgestrekte terrein. Zeker driemaal per week ging mijn vader rijden en dan ging Wodan ook mee. In die tijd was de grens tussen België en Nederland open en mijn vader reed vaak naar het in aanleg zijnde Albertkanaal. Ik herinner mij van fietstochten met mijn vader dat de doorgraving van de Tongerseberg en van de Pietersberg erg spectaculair waren. Al was de job van adjudant misschien niet zo interessant, de vrijheid van het paardrijden en fietsen in het mooie Limburgse landschap en de gezelligheid van Maastricht en de makkelijke vriendschappen met de Limburgers maakten de 4 jaar daar tot één van de gelukkigste periodes van mijn ouders.

Na een korte periode als instructeur bij de Koninklijke Militaire Academie in Breda werd mijn vader op het ministerie in Den Haag geplaatst en gingen wij “op” Scheveningen wonen.

De papieren job en het Haagse society leven vond mijn vader maar niks. Ook geen

eigen paard meer. Wel gingen mijn vader en moeder op paarden van de manége aan de Groningse straat op het strand en in de duinen rijden.

Mijn vader sprong dan ook een gat in de lucht toen hij in 1937, bevorderd tot majoor, overgeplaatst werd naar 8-R.I., gelegerd in de Menno van Coehoorn kazerne op Klarendal in Arnhem. Hij werd commandant van het 1e bataljon (I-8 R.I.). Bij deze functie hoorde ook weer een eigen paard. Op aandringen van mijn moeder werd het ditmaal een springpaard, Queen een beauty, maar niet zo'n zachtaardig lieverdje als Frits. Mijn moeder was van huis uit een springruiter. Bij een springconcours in Maastricht had zij eens de Gouden Zweep gewonnen (niet op Frits!). Queen stond gestald in de Willemskazerne van de Gele Rijders. Hier heb ik ook officieel paard leren rijden.

Mijn vader genoot van zijn werk als bataljonscommandant, vooral in het veld. Hij was strict, streng maar rechtvaardig. In de marine, mijn militaire werkkring, hebben wij een kreet voor de wijze waarop mijn vader met zijn mensen omging: "Door aanmoediging en beloning, terechtwijzing en bestrafing, in die volgorde!"

Het was 1938. Op een avond luisterden wij naar een speech die Hitler ergens (in Berlijn?) hield. Het was kennelijk een belangrijk evenement want het werd live door radio Hilversum uitgezonden. Van de tekst herinner ik mij niets maar het gebral en vooral het massale "Sieg Heil" vond ik beklemmend en vergeet ik nooit. Na afloop was het even stil en toen zei mijn vader: "Ik ben er van overtuigd dat er een tweede wereldoorlog komt binnenkort, en deze keer zal het niet aan Nederland voorbijgaan".

Enige tijd later vroeg de luchtbeschermingsdienst om vrijwilligers voor koeriersdiensten. Ik was dertien en zat in de tweede klas van de HBS. Het leek mij wel wat en kreeg zowaar toestemming van mijn ouders om mij op te geven. Het was prachtig: bij oefeningen mocht niemand op straat maar ik dus wel, met mijn fiets met afgeschermd koplamp in de verduisterde en uitgestorven stad!

*Met het springpaard Queen, Grebbeberg
Heimersteinselaan, 1939.*

In 1939 vond eerst de vóórmobilisatie en daarna de algehele mobilisatie plaats. 8-R.I. vertrok naar de Grebbeberg, Mijn vader zei toen: "Ik wil jullie achter mij

hebben, niet vóór mij. Jullie moeten terug naar Scheveningen”.

Dit geschiedde en wij gingen op kamers wonen op Scheveningen. Mijn moeder en ik hebben tijdens mijn Kerstvacantie de Kerstdagen en Oud-en-Nieuw geloged in hotel de Grebbeberg, het officiersonderkomen en bataljonsbureau van I-8 R.I. Dit hotel is tijdens beschietingen in de meidagen totaal vernield, later opgebouwd, vervolgens afgebrand, na jaren als ruïne definitief afgebroken. Op dezelfde plaats staat nu het Pannenkoeken Restaurant. De (enige) ober in '39 in het hotel was Roel Volmer, later getrouwd met de dochter Pien van de eigenaar. Zij hebben jarenlang het tweede hotel gerund.

Mijn vader heeft mij uitgebreid de stellingen op de Berg laten zien. Hij wist er iedere loopgraaf, schuttersputje en kazemat gecamoufleerd en wel te vinden. Hij vertelde mij er Koningin Wilhelmina rondgeleid te hebben in de stromende regen. De Koningin wist van geen ophouden tot groot verdriet van een paar vergezellende generaals!

Generaal Winkelman was opperbevelhebber geworden. Hij ging er van uit dat de Hollandse Waterlinie, vroeger dé verdedigingslinie van hartje Holland aan waarde had ingeboet omdat de moderne artillerie van buiten deze linie Amsterdam makkelijk onder vuur kon nemen.

De Grebbelinie was daarmee tot de voornaamste verdedigingslinie verheven. In deze linie nam de Grebbeberg een sleutelpositie in. Mijn vader had dan ook de opdracht de Berg tot het einde te verdedigen. Hij wist wat hem te wachten stond en dat het uiterste van hem en zijn mensen verlangd zou worden bij een Duitse aanval. Alles in de hoop dat de Engelsen en de Fransen nog tijdig te hulp zouden schieten. Bij het inrichten van de verdediging had mijn vader te kampen met allerlei beperkende regels en uiteraard tekorten. Zo mochten er bijvoorbeeld geen bomen geruimd worden om het schootsveld vrij te maken omdat het Ministerie van Oorlog geen geld had om de eigenaren schadeloos te stellen. Toen uiteindelijk in de laatste dagen voor de Duitse inval de toestemming tot ruimen kwam kon er nog wel gekapt worden maar de tijd ontbrak om de op de grond liggende stammen weg te halen, die uitstekende dekking boden aan de oprukkende vijandelijke infanterie.

Tijdens de mobilisatieperiode heeft mijn vader tegen mijn moeder gezegd :”Als de oorlog uitbreekt moet je mij niet terug verwachten. Terugtrekken mag en kan ik niet en mij overgeven zal ik nooit”. Mijn moeder heeft mij dat verteld in Scheveningen op de morgen van 10 mei.

Op je vraag of het achteraf gezien een vergeefse zaak is geweest waarvoor mijn vader gesneuveld is kan ik het volgende antwoord geven.

In het Duitse oorlogsplan was 24 uur uitgetrokken om Nederland te overrompelen en Koningin en Regering gevangen te nemen. Het laatste is hen niet gelukt

De voorlopige grafsteen van majoor Landzaat

en Holland bezetten heeft 5 dagen gekost, het zuiden nog een paar dagen langer. En dat alles met veel en veel meer verliezen dan waarop gerekend was. Dit heeft absoluut bijgedragen tot het opgeven van het plan voor de invasie van Engeland. Nederland heeft daarmee zeker een aandeel geleverd in de geallieerde inspanning die heeft geleid tot de uiteindelijke overwinning.

Mijn vader was zoals ik al eerder heb gezegd een militair in hart en nieren. Bij de benoeming legt een officier ten overstaan van zijn commandant en regiment de volgende eed af met zijn hand aan het vaandel van zijn regiment:

“Ik zweer trouw aan de Koningin, gehoorzaamheid aan de wetten en onderwerping aan de krijgstuicht. Zo waarlijk helpe mij God Almachtig”.

Hij wordt daarbij gewezen op de enorme betekenis van deze eed en op de mogelijke consequenties ervan. Mijn vader heeft in mei deze consequenties koel onder ogen gezien en aanvaard zoals ik ook niet anders van hem verwacht had.

Mijn moeder heeft de Militaire Willemsorde, postuum aan mijn vader verleend, op het ereveld op de Grebbeberg in 1945 in ontvangst mogen nemen.

Na de uitreiking heeft Koningin Wilhelmina een persoonlijke brief aan mijn moeder geschreven.

De houtvlotterij en Dordrecht in de 17e en 18e eeuw¹

L.A. van Prooije

Houtvoorziening

Het constructiehout dat sinds de 16e eeuw in het westen van Nederland voor allerlei toepassingen gebruikt werd, was voor het grootste deel niet uit het huidige Nederlandse territorium afkomstig.

Het westen van Nederland was relatief arm aan bos en als er in de 16e eeuw melding wordt gemaakt van een afname van het Nederlands bos- en houtbestand, mag aangenomen worden dat dit in de eerste plaats betrekking heeft op het westen. West-Nederland, waar in de 16e en de eerste helft van de 17e eeuw de bevolking explosief toenam, was voor wat betreft de houtconsumptie voornamelijk afhankelijk van de toevoer van hout uit Noord-, Oost-, en Centraal-Europa. Een heel klein deel van de houtbehoefte kon wellicht worden bevredigd door hout uit de oostelijke delen van het huidige Nederland.

Het buitenlandse hout was in de 17e en 18e eeuw voornamelijk afkomstig uit de huidige staten Noorwegen, Zweden, Finland, Rusland, Wit-Rusland, Estland, Letland, Litouwen, Polen, Duitsland, Tsjechoslowakije, (Noord-oost) Frankrijk, Luxemburg en België.

Houtvlotterij

Het transport van het te importeren hout vond, zoals met een dergelijk volumineus produkt te verwachten is, plaats over water. Vanuit de gebieden die liggen in het stroomgebied van rivieren die naar Nederland afvloeien, het (zuid-)westen van Duitsland, het noordoosten van Frankrijk en waarschijnlijk België en Luxemburg vond het transport naar Nederland plaats aan boord of langs zij van schepen en in belangrijke mate per houtvlot. De rivieren waarover in elk geval vloten naar Nederland gekomen zijn, zijn in de eerste plaats de Rijn en zijn armen: Waal/Merwede, Nederrijn/Lek en IJssel, en vervolgens op kleinere schaal de Maas, Berkel, Buurserbeek /Schipbeek, Oude IJssel, Regge.

Vanuit de andere gebieden geschiedde het overzeese deel van het transport naar Nederland per schip. De aanvoer naar de zeehavenplaatsen in de betreffende landen van Noord- en Oost-Europa zal in de meeste gevallen per vlot hebben plaats gevonden. Het transport van hout los in de stroom van een rivier of per vlot, was een techniek die óók in deze landen toegepast is.

Dit artikel zal verder ingaan op de houtvlotterij op de Rijn en zijn zijarmen de Waal/Merwede en de Nederrijn/Lek. Het onderwerp wordt nader uitgewerkt voor

de tweede helft van de 17 en de 18e eeuw, een periode die voor de houtvlotterij op de Rijn het hoogtepunt mag worden genoemd².

De ontwikkeling in vogelvlucht en de rol van Dordt

De tolrol van de stad Dordrecht uit 1287, gelegen aan de Merwede die ontstaat nadat de Rijnarm Waal is samengevloeid met de rivier Maas, maakt melding van 'houte dat nederkomt met vloten'. Deze vermelding is voor zover bekend de eerste schriftelijke melding van vlotvaart op de Nederlandse rivieren. De stad Dordrecht, één van de belangrijkste Hollandse steden, van nature al begunstigd door haar geografische situering, ontving van de Graaf van Holland in 1299 stapelrechten. Daarbij werd onder andere bepaald dat alle hout dat via Rijn en Maas stroomafwaarts kwam, via Dordrecht moest worden afgevoerd en aldaar, behoudens een aantal uitzonderingen, te koop moest worden aangeboden. Dordrecht was hiermee, in elk geval dus vanaf het einde van de 13 eeuw, een centrum van houthandel en een plaats waar houtvloten een bekend verschijnsel zijn geweest. Het heeft deze rol, met méér soms met minder nadruk, ruim 6 eeuwen vervuld.

Over de vroege houtvlotterij op de Rijn en de Maas zijn we niet anders dan fragmentarisch geïnformeerd. Incidentele vermeldingen in toladministraties en afbeeldingen, zoals die op het tweeluik dat rond 1500 gemaakt is van de voor de stad Dordrecht zo catastrofale St. Elisabethsvloed van 1421 duiden de aanwezigheid van de vlotterij aan.

De commerciële vlotterij op de Rijn komt voor tot in de jaren '60 van de vorige eeuw, maar de schaal en techniek van de vlotterij is dan geheel anders dan in de hoogtij-jaren van de 17e en 18e eeuw. Van invloed daarop is onder andere het steeds intensiever wordende scheepvaartverkeer op de Rijn in de 19e eeuw, dat er aanleiding voor was dat vanaf het midden van de 80'er jaren van de 19e eeuw om veiligheidsredenen nagenoeg alle houtvloten voortaan werden getrokken en bestuurd met behulp van sleepboten. Het laatste vlot dat op de Rijn, van Mainz naar Düsseldorf, gevaren heeft was een gereconstrueerd vlot, dat in 1988 luister heeft bijgezet aan het 700-jarig bestaan van de stad Düsseldorf.

Vanaf de 17e eeuw tot 1795

De handel in Rijns hout, in de duitse taal 'Holländerholzhandel' geheten is vanaf de dertiende eeuw aantoonbaar. Vanaf het begin van de 17e eeuw en wellicht ook al wat eerder begint de schaal waarop gehandeld wordt zachtjes aan serieuzere vormen aan te nemen. De beëindiging van de Dertig-jarige oorlog in Duitsland gelijk met de Tachtig-jarige oorlog in de Nederlanden markeert het begin van de grootschalige handel in hout uit het stroomgebied van de Rijn. Aanvankelijk is veel

van dit hout afkomstig uit het Münsterlandse en vindt transport plaats via de Lippe en de Rijn. Het aandeel van het Lippehout begint echter na de tweede helft van de 17e eeuw af te nemen, zodat een eeuw later de bijdrage van het Lippegebied nog slechts een marginale is.

Zuidelijker gebieden in Duitsland werden steeds belangrijker. De productie van hout in het gebied van Main en Neckar, het Schwarzwald en van Saar en Moezel wordt, nadat in deze gebieden de infrastructuur voor de houtvlotterij is aangelegd of verbeterd, met voortvarendheid ter hand genomen. Ebeling heeft over de ontwikkeling van de houtproductie en -handel en de organisatievormen waarin dat gebeurde het nodige gemeld op basis waarvan een goede indruk te krijgen is van het toenemend belang van deze bedrijfstak.

Met deze toename van de houthandel steeg uiteraard het belang van de houtvlotterij.

De conjunctuur en de bronnen

De activiteit op het gebied van de houtvlotterij valt systematisch af te lezen uit de gegevens van de 12 riviertollen waarvan de registers bewaard gebleven zijn in een aantal Nederlandse en Duitse archieven. Met name de bewerking van gegevens uit deze tolarchivalia, naast een aantal afbeeldingen van de houtvlotterij, vormen de Nederlandse inbreng bij het onderzoek naar de geschiedenis van de houtvlotterij op de Rijn.³

Uniek is dat er zoveel registers bewaard gebleven zijn dat door de combinatie van gegevens voor een periode van bijna 150 jaar een vrij compleet kwantitatief overzicht van de vlotterij kan worden gemaakt. Ook de nodige kwalitatieve gegevens kunnen aan de tolarchivalia worden ontleend.

We zullen eerst kort de ontwikkeling van de aantallen vlotten behandelen waarin behalve de aantallen vlotten, de verdeling over de twee in aanmerking komende routes in vervolg op de Rijn: de Nederrijn/Lek en de Waal/Merwede interessant is. In de eerste plaats zien we kort na de 2e helft van de 17e eeuw een explosie op het gebied van de houtvlotterij. Het aantal van 41 vlotten dat in het jaar 1660 is geregistreerd, is het absolute maximumaantal dat in de periode tussen 1650 en 1795 Nederland binnenkwam. Na 1660 nemen de activiteiten af, met als dieptepunt 1673. In 1674 begint een kleine opleving tot 1677. In dat jaar treedt een stabilisering in op het dan bereikte niveau, durend tot 1686, waarna de trend daalt tot in 1689 een stabiel laag niveau wordt bereikt. In 1695 volgt een opleving tot 1699 en dan weer een daling tot 1705. In dat jaar bespeuren we weer een stijgende trend die zich waarschijnlijk voortzet tot ca 1716 waarna weer een teruggang volgt. Tussen 1720 en 1730 zet weer een opgang in die doorloopt tot 1735. Vervolgens is er weer sprake van een dalend activiteitsniveau tot een stabiel laag niveau tussen 1750 en ca. 1770

met een kleine opleving van 1758 - 1761. Vanaf 1770 zien we een heel voorzichtige opleving die na 1779 veel duidelijker is en duurt tot 1783. Na dat jaar neemt de activiteit weer af tot aan het einde van de onderzochte periode.

We hebben de activiteiten op vlotterijgebied hierboven bekeken met als uitgangspunt het aantal vloten. Een variabele die daarmee buiten beschouwing gebleven is en die uiteraard invloed heeft op de hoeveelheid vervoerd hout, is de grootte van de vloten. Vergelijking van de beschikbare gegevensreeks uit de 17e eeuw en die van de 18e eeuw maakt duidelijk dat er tussen 1660 en 1720 een forse groei van de vlotgrootte plaatsgevonden heeft. In de jaren 1659 - 1661 varieerde de oppervlakte tussen de $57 \times 9 \text{ m} = 513 \text{ m}^2$ en $114 \times 21 \text{ m} = 2394 \text{ m}^2$. De grootste gemeten lengte was ca 125 meter, de kleinste ca 42 m. De grootste gemeten breedte was ca 21 m en de kleinste ca 9 m. De diepgang in die jaren varieerde van ca 1,14 m tot 1,40 m.

In het begin van de 18e eeuw voer men met veel grotere vloten. Het grootste geregistreerde vlot passeerde in 1720, met afmetingen van $300 \times 45 \text{ m} = 13500 \text{ m}^2$ (ca. 1,6 maal de oppervlakte van een voetbalveld). In diezelfde tijd voeren er echter ook vloten van ca $62 \times 6 \text{ m} = 372 \text{ m}^2$. Men kan dus niet alle vloten over één kam scheren. De mythe, volgens welke alle 18e eeuwse vloten van het grootste formaat zouden zijn geweest, wordt door de tolregistraties tot reële proporties teruggebracht. Na 1720 werden er geen vloten met een grootte als in genoemd jaar meer geregistreerd. Vloten met een lengte van ca. 280 meter bleven echter een zeer regelde verschijning tot aan het einde van de 18e eeuw.

Voor de periode 1710-1796 kan -met enkele gaten- een gegevensreeks worden samengesteld die een indruk geeft van de ontwikkeling van de hoeveelheden geïmporteerd hout op basis van de oppervlakte van de vertolde vloten.

De ontwikkeling van de houtimport loopt enigszins synchroon met politieke ontwikkelingen die zich in het Rijngebied maar ook in de andere gebieden die Nederland van hout hebben voorzien, hebben afgespeeld. Politieke stabiliteit is een voorwaarde voor voorspoed in de houtvlotterij. De kapitalen die met een dergelijke bedrijvigheid gemoeid zijn, -zo blijkt uit een aantal bronnen- zijn veel te groot om onverantwoorde risico's te lopen. Omgekeerd werkt instabiliteit in, of op de route naar, de overzeese produktiegebieden van hout bevorderend op de vlotterij op de Rijn. In de jaren voorafgaand aan 1660 bijvoorbeeld legde Zweden tijdens de Noordse oorlog beperkingen op aan de Oostzeehandel. Het jaar 1673 waarin slechts één vlot geregistreerd werd, volgt onmiddellijk op het 'Rampjaar' 1672 waarin de Nederlanden door enkele buitenlandse mogendheden overvallen worden. De topjaren tussen 1714 en 1722 vallen weer samen met jaren van onrust in verband met de Noordse Oorlog, terwijl een ander sprekend voorbeeld is de piek aan het begin van de 80'er jaren van de 18e eeuw. Deze piek valt samen met de

Vierde Engelse Oorlog die een belemmering vormde voor de overzeese handel met Noordwest Europa.

Het dieptepunt van 1793 valt samen met de eerste Revolutie- of Coalitieoorlog die zich onder andere afspeelde aan de oevers van de Rijn en in de Pfalz.

Uiteraard is de gegevensreeks niet alleen maar een politieke 'koortsthermometer', maar geeft zij ook een beeld van de behoefte aan hout die in de Nederlanden bestond voor huizen- en utiliteitsbouw, scheepsbouw, de bouw en het onderhoud van waterstaatkundige werken, zoals dijken en poldermolens, transportmiddelen, verpakkingsmaterialen en vele andere gebruiksvoorwerpen. Niet ten onrechte spreekt men in Duitsland, in navolging van de econoom Werner Sombart, over de periode tot het einde van de 18e eeuw als 'das hölzerne Zeitalter'.

De verlegging van de vaarweg

Wat zich uit de gegevensreeks eveneens laat aflezen is dat zich al zeer spoedig na het begin van de explosieve groei een verandering aftekent van de gekozen vaarweg. Is in de eerste 14 jaar na 1650 de Nederrijn/Lek-route het meest populair, na 1664 verkiezen de meeste vloten de route over de Waal en de Merwede. Na 1672 is er nagenoeg geen enkel vlot meer dat vrijwillig de noordelijke route verkiest. Deze verlegging van de route is ongetwijfeld ingegeven door de slechte bevaarbaarheid van de Nederrijn/Lekroute. Deze veronderstelling wordt ondersteund doordat de grootte van de vloten die in de jaren voorafgaand aan 1672 de Nederrijn-/Lekroute volgen, afneemt. De slechte bevaarbaarheid van de noordelijke vaarweg heeft mijns inziens het vanwege de vijftiende eeuwse Sint-Elisabethsvloed geslonken belang van Dordrecht op het gebied van de houthandel weer opgevijseld tot een niveau dat daarvoor nooit gehaald was.

De verlegging van de vaarweg leidde er overigens toe dat na 1672 tot aan de 19e eeuw langs Rhenen nog slechts af en toe – en dan vooral in de jaren 1730 – 1757- houtvloten passeerden. Dat waren dan vloten van relatief kleine afmetingen, vooral met hout uit het Lippegebied. In de 19e eeuw, toen de bevaarbaarheid van de Nederrijn/Lek door waterstaatkundige werken sterk was verbeterd veranderde deze situatie weer. De vlotterij over de Nederrijn nam weer toe. Vreeswijk kreeg een rol als verdeelpunt van het getransporteerde hout⁴. Dat betekende dus ook dat vanaf de oevers in Rhenen weer houtvloten te zien waren. De litho die werd afgedrukt in de Utrechtsche Volksalmanak van 1867, gemaakt door P.W. van de Weijer naar een tekening van de Wageningse tekenaar J. Goossen is hier een aardige illustratie van⁵.

De vloten

Op grond van de bovenaangehaalde toladministraties kan men zich een beeld vormen van de houtsoorten waaruit de vloten waren samengesteld. De volgende

Houtvlotten vóór Rhenen. Litho uit 1867 door D.W. van de Weijer; naar J. Goossen (coll. H.P. Deys, Rhenen)

soorten zijn in de registraties genoemd: dennenhout, eikehout, 'grijnen'hout, 'vuijren'-hout, en bij wijze van uitzondering voorkomend: kersenhout en populierenhout. Deze houtsoorten werden in minder of meer veredelde vorm vervoerd: rondhout, balken, masten en joffers waren minder ver bewerkt dan wagenschot, klaphout, pijp-hout en vathout, terwijl deze weer minder veredeld waren dan ribben, planken, delen, en duigen. In de tolregisters kwamen 29 aanduidingen van houtprodukten voor, waarvan er verschillende overlappen. Speciale vermelding verdienen nog de krommers of het kromhout, dat vooral voor de scheepsbouw, maar ook in andere toepassingen van belang was.

Uitgebreide constructieve beschrijvingen van Rijnvloten hebben we pas vanaf het einde van de 18e eeuw. Op grond van de vermeldingen in de toladministraties mag echter wel worden aangenomen dat gedurende de gehele 18e eeuw de grote vloten op nagenoeg dezelfde wijze samengesteld geweest zijn. Wellicht gold dit ook al voor het einde van de 17e eeuw waar kleinere vloten, qua vorm, verwantschap met de grotere 18e eeuwse zullen hebben vertoond.

De 18e eeuwse vloten bestonden uit een langwerpige hoofdvlot, in tolrekeningen het stief of stiefstuk genoemd. Dit hoofdvlot kon uit meerdere naast elkaar liggende aaneengekoppelde delen zijn samengesteld. De onderdelen waren als kleiner vlot, bocken genaamd, van de zijrivieren en van de meer stroomopwaarts gelegen verzamelplaatsen naar de uiteindelijke bouwplaats gevaren en konden in bepaalde gevallen direct als onderdeel daarvan dienst doen.

Het hoofdvlot bouwde men op uit eiken- en naaldhoutstammen die in afwisseling naast elkaar werden gelegd. Het naaldhout fungeerde als drijver voor het zwaardere eikenhout.

De stammen waren met elkaar verbonden door middel van weden of wieden, kabels van inelkaar gedraaide jonge dennen-, eiken- of beukenstammetjes die met krammen op de stammen waren vastgezet. Verder werden dunne beuken- of dennenstammetjes, tingels, met gesmede nagels ter verbinding op de stammen vast geslagen.

Op het hoofdvlot stonden één of twee hoge stuurmansstoelen en waren -uit vlotdelen of stammetjes- hutten gebouwd voor de opvarenden. Voorop stonden de simpele hutten voor het gemeen, met een gang in het midden en aan weerszijden los gestrooid stro waarop geslapen werd. Per hut zouden 50, volgens andere bronnen 80 à 90, man ondergebracht geweest zijn. Er was verder zo'n hut voor de zeven mannen aan de kaapstanders. Luxer ondergebracht waren de meesterknechts en hun assistenten, nl. in grote hoge hutten die gemeubileerd waren en voorzien van 'gedistingeerde' slaapplaatsen. De herenhut was echter het summum, met een representatieve voorgevel die na de reis zou worden teruggevaren om hergebruikt te worden. Verder waren er een eetzaal en bijvertrekken zoals een kantoor, een slaapkamer, een provisiekamer, terwijl ook de stuurman in één van de vertrekken van deze hut kon worden ondergebracht. De heren-

hutten zouden voorzien geweest zijn van een veranda, zelfs zou er soms met oranje-boompjes een soort tuin of terras zijn aangelegd. Aan verdere bebouwing stonden er één of meer keuken- en proviandhutten op het vlot, naast opslaghutten voor allerlei materiaal en een (al of niet overdekte) stalling voor het onderweg te slachten vee. Aan het hoofdvlot voorafgaand, werden één of meer knieën of werfknieën bevestigd. Dit waren rechthoekige vloten die scharnierend ten opzichte van het hoofdvlot én van elkaar, dwars voor het hoofdvlot waren vastgemaakt. In de lengterichting van het vlot waren ze 60 à 80 vt groot, de voorste knie breder dan de achterste. Vanaf de voorste knie waren zware kabels gespannen naar twee kaapstanders die op het hoofdvlot waren opgesteld. Door met één van de kaapstanders de kabel aan te trekken draaide de knie enigszins en kon een bijdrage worden geleverd aan de besturing van het vlot. Het maximum aantal knieën dat in de tolregistraties staat vermeld bedraagt 5. De open ruimtes tussen de knieën onderling en tussen de laatste knie en het hoofdvlot werden waters genoemd.

Zowel naast het hoofdvlot als naast de knieën waren aanhangen vastgemaakt. Dit waren pakketten hout van ca 11 à 12 vt, volgens andere bron 15 à 16 vt breed, die als stootkussen dienst deden en gekapt konden worden als een vlot op een oever vastliep. De losgeraakte aanhangen werden door de begeleidende aken weer opgepikt en later weer naast het vlot gehangen. Naast deze aanhangen dreef over de hele lengte van een vlot nog weer een rij van 2 à 3 losse dennenstammen.

Soms werd een vlot vergezeld door een keutzken, kutschen, cütschen of kauts, dat in geen enkele beschrijving vermeld staat, maar vermoedelijk een uit één langwerpige deel bestaand bijvlot was. Een enkele keer voer zo'n kauts zelfstandig.

De samenstelling van de grote Hollandervloten had voornamelijk plaats juist stroomafwaarts van Koblenz bij Neuendorf, Andernach, Neuwied, Nymy en Linz. De grote houtaanvoerende zijrivieren - met als laatste de Moezel - hadden zich alle bij de hoofdstroom gevoegd en bovendien was de Rijn vanaf Koblenz zonder al te grote obstakels tot en met Nederland goed bevaarbaar.

Aan de samenstelling van de Hollandervloten was natuurlijk een grote vlotterijactiviteit voorafgegaan, waarbij het hout uit de oogstgebieden over beekjes en de grotere zijrivieren naar de Rijn was gevlot. Voor de stroomopwaarts van Koblenz gelegen mondingen van bijvoorbeeld de Main (Mainz) en vooral de Neckar (Mannheim) en de kleinere rivieren vanuit het Schwarzwald en de Vogezen is grote activiteit op het gebied van houthandel- en vlotterij beschreven.

De bemanning

Over de omvang van de bemanning van de kleine 'Hollandervloten' is helaas slechts weinig bekend. In de vlotterijliteratuur zijn eigenlijk alleen maar de aantal-

len bemanningsleden voor de grootste vloten gegeven. Er worden in dat verband aantallen genoemd die variëren van 400 tot 900. Bij dat laatste getal zouden voor het eind van de 18e eeuw en in het begin van de 19e eeuw de 'passagiers' zijn meegeteld die als emigrant vanuit Duitsland naar Amerika onderweg waren. Twee eigentijdse beschrijvingen uit het eind van de 18e eeuw geven echter het veel lagere maximum aantal van ca. 500 man. Tollenaar Verkerk meldt er bovendien nog bij dat hij daarmee ruim rekent.

Verkerk specificeerde de bemanning van een Hollandervlot als volgt:

30 riemen aan de voorkant à 6 man	180
28 riemen aan de achterkant à 7 man	196
(dit is inclusief het volk in de akens: 6 man per aak)	
1 stuurman en 6 à 8 knechts	8
20 à 25 jaarknechts	25
2 koks en 3 à 4 koksmaten	6
1 provisiemeester en 4 broodsnijders	5
2 slachters, 1 kuiper, 1 timmerman	4
1 waarschouwer met 2 jongens	3
1 bakenman met 3 jongens	4
20 à 25 man degenen die tot het werk benodigd zijn	
(blijkbaar algemeen inzetbaar werkvolk)	20
aan de kaapstanders 8 man	<u>8</u>
Totaal aantal personeelsleden	467 à 500

Verder was de vlootheer, wellicht vergezeld van compagnons of persoonlijk personeel, nog aan boord en is er nog sprake van de aanwezigheid van een boekhouder of een 'tolbankier'.

Een aantal personeelsleden was op jaarbasis in dienst. Daartoe hoorden in elk geval de jaarknechts, die 's winters een functie hadden bij het kappen van hout en het transport naar de verzamelplaatsen. De stuurlieden werden waarschijnlijk per reis gecharterd, hoewel afspraken daarvoor reeds in de voorafgaande winter werden gemaakt. We schrijven stuurlieden omdat er onderweg van stuurman gewisseld werd. Op het traject Koblenz - Düsseldorf werd het vlot bestuurd door een 'Bovenlandse' stuurman die in dat gebied bekend was. Na Düsseldorf nam een 'Hollandse' stuurman het commando over.

Het gemene volk, Tirolers of na de Franse tijd vanwege hun onbehouwen gedrag ook wel Kozakken genoemd, werd in de buurt van de vertrekplaatsen geworven. Van kerktorens in de omgeving werden de klokken geluid en één of enkele dagen van te voren kwamen de arbeiders, na geschikt te zijn bevonden, aan boord.

Volgens Fuchs werden ze in de dagen voorafgaand aan het vertrek geïnstrueerd voor hun werkzaamheden, hielpen ze mee om allerlei zaken aan boord te brengen en kregen ze, als voorbereiding op hun tocht, flink te eten.

Ook tijdens de reis moest er stevig worden gegeten. In de beschrijvingen van de grootste vloten vindt men dan ook geregeld een opgave van de aan boord van het vlot aanwezige voedingsmiddelen. De volgende zaken gingen o.a. mee: grote hoeveelheden brood (40 - 50000 pond), gedroogd en vers vlees (resp. 80 - 110 centenaar en 15 - 20000 pond), boter (10 - 15 centenaar), kaas (10 - 15000 pond), peulvruchten (30 - 40 malter), zout (8 - 10 malter), bier (5 - 600 Ohm) en 3 - 4 'stuckvaten wijn. Dagelijks legde een os het loodje en gingen er zo'n 10 tot 12 vaten bier doorheen.

De bewoners van de Rijn oevers, met name van de plaatsen waar een vlot voor de nacht aanlegde, profiteerden van de eetlust van de vlotbemanning omdat in de ligplaats voedsel werd ingekocht.

Het grootste deel van het gemene volk was ingeschakeld als roeiër, hetgeen inhield dat zij in groepjes een roer, riem, een soort roeispaan waarvan er een aantal op de voor- en achterzijde van het vlot aanwezig waren, moesten bedienen. Deze roeiers zorgden, op commando van de stuurman, voor de besturing van het vlot in samenwerking, met de mannen aan de kaapstanders en de aanwezige anker knechten. Deze anker knechten brachten op bochtige trajecten lijnen met ankers uit waaromheen het vlot diende te draaien. Ook bij het aan land afmeren van de houtmassa bewezen de anker knechten hun diensten.

Van de beloning van het vlot personeel geeft tollenaar Verkerk tegen het einde van de 18e eeuw het volgende overzicht:

Het gemene volk krijgt voor een enkele reis van de regio Koblenz naar Dordrecht	7 gld
Het volk in de aken	10 tot 15 à 18 gld
De stuurmans knechts van Andernach naar Düsseldorf	11 à 15 gld
De stuurmans knechts van Düsseldorf naar Dordrecht	28 à 36 gld
De jaarknechten naar bekwaamheid	28 à 40 gld

De hiergenoemde beloning van de stuurmans knechts wijkt af van de bedragen die elders worden genoemd. Volgens Ds. Lang zouden zowel een stuurman als zijn knecht 500 gld hebben gekregen voor een door hen gevaren traject. In de vlotliteratuur wordt overal gemeld dat de stuurlieden zich erg goed lieten betalen.

De duur van de tocht

De lengte van het traject Koblenz - Dordrecht bedraagt ongeveer 350 km. Van slechts twee grote vloten zijn uit de eerste hand gegevens over de duur van het grootste deel van de reis. Het ene voer na het vertrek uit de regio Koblenz 21 dagen tot ca 15 km voor Dordrecht, een daggemiddelde van ca 16 km, het andere voer in 24 dagen tot ca 35 km voor Dordrecht, met een daggemiddelde van ca 13 km.

In het grootste aantal van de onderzochte jaren arriveerden de eerste vloten in juni of juli in Nederland. De laatste vloten arriveerden meestal in de periode augustus - november. Er zijn echter variaties op dit patroon mogelijk. Daarbij is als trend waar te nemen dat het seizoen na de zeventiende eeuw later begint. Het langste seizoen, in 1675, loopt van januari tot en met december. Het kortste seizoen valt in 1784 toen tussen 2 en 8 september vijf vloten passeerden.

De ontbinding van de vloten

Na de aankomst in Dordrecht vertrok de grote meerderheid van het vlotpersoneel huiswaarts, na te zijn uitbetaald. Naar mag worden aangenomen keerde men te voet of per schip naar Duitsland terug. Een klein deel van het personeel ging, in samenwerking met dagloners uit Dordrecht, aan de slag om het vlot af te breken. [Een aantal van] de vlothutten werd overgeplaatst op bodems van dennenstammen om tot hun onderkomen te kunnen dienen.

Bij de afbraak van de rest van het vlot werd het hout schoongemaakt, gesorteerd en in koppels bijelkaar gebracht. Voor elke houtsoort en -aard verschilde de omvang van zo'n koppel.

De eiken balken werden naar gelang de zwaarte verdeeld in vlotjes van 4 tot 20 stuks en gekoppeld met 1 tot 3 dennenmasten. Eiken klossen werden met 24 à 40 tot een vlot gemaakt, terwijl vloten van korte klosjes 40 à 50 stuks bevatten. Wagenschotten werden in één enkele laag gelegd op een aantal dennenstammen van 80 à 85 voet lengte. De andere klossen werden in een dubbele laag gelegd.

De dennen- en grenenstammen werden met 4,6,8, of 10 stuks tot een vlotje samengebonden. Ook de delen zullen in vaste hoeveelheden verdeeld zijn. Gezien het feit dat ze per 104 stuks verkocht werden, is het aannemelijk dat ze ook in dit aantal -op het land- werden opgeslagen.

Na het afbreken van het vlot zullen ook de laatste Duitse arbeiders naar huis zijn teruggekeerd. De Nederlandse commissionairs konden nu met de verkoop van het hout beginnen. De koppels hout werden gebracht naar, of bleven op, de Biesbos. Dit getijdewater onder de rook van Dordrecht, waar het hout tweemaal daags droog viel, diende als opslagplaats voor het te verkopen hout. Houtkooplieden met belangstelling, begaven zich naar de Biesbos om de gemerkte kavels -de stammen waren per kavel van een nummer of teken voorzien- te bekijken.

De verkoop

De verkoop geschiedde uit de hand, dan wel via de houtveilingen die in de 18e eeuw regelmatig in Dordrecht plaatsvonden. De verkoop uit de hand geschiedde niet of nauwelijks door de Duitse aanbieders zelf. De commissionairs Boonen Van Eijsden en Comp. namen hun zaken waar. Zij werden op het eind van de 18e eeuw als veruit het belangrijkste handelshuis gezien. Voor hun bemiddeling betaalden zowel de koper als de verkoper een provisie. De commissionairs verleenden ook kredieten, zowel aan de aanbieders als aan de afnemers van hout. Er wordt wel gesuggereerd dat de Dordtse commissionairs en makelaars zo'n stevige positie bezaten, dat zij via duistere machinaties de directe verkoop door de aanbieders zelf, konden tegenwerken.

Volgens Verkerk en Lang werd het gekloofde hout in kavels van 122 stuks verkocht, de prijsnotering geschiedde volgens Verkerk in ponden vlaams. De verkoop van de andere houtwaren zou in guldens hebben plaats gevonden. Wellicht doelen beide auteurs op de kavels die op de veiling ter verkoop werden aangeboden. In de administratie van Boonen Van Eijsden komen we in elk geval de verkoop van andere, wisselende aantallen wagenschotten tegen, in guldens geprijsd.

De houtveilingen werden door gezworen makelaars in samenwerking met de commissionairs Boonen Van Eijsden georganiseerd. Ze vonden plaats in de periode april - oktober, meestal om de twee maanden. De veilingen duurden meestal twee dagen.

Ds. Lang geeft een beschrijving van het veilinggebeuren:

De veilingen werden gehouden in het veilinghuis [De (koopmans-) beurs ?], een ruim gebouw in de vorm van een handelsbeurs, omsloten door arcades. Bovenin waren een galerij en enige kamers waar de makelaars en hun schrijvers, de commissionairs en, indien aanwezig, de Duitse aanbieders zetelden. De potentiële kopers zaten beneden op banken met hun gedrukte veilingbiljet waarop van elk kavel de bijzonderheden stonden aangegeven.

Per kavel was de gang van zaken als volgt: Eerst kon er worden ingezet. Als er niet meer geboden werd, sloeg de makelaar met een hamertje tegen een hangend bord (een soort gong blijkbaar). De naam van de hoogste bieder werd genoteerd. De veilingpedel reikte hem in een geldzakje op een steel (blijkbaar iets soortgelijks als een kerkezak) een geldstuk aan, als premie: het strijkgeld. Het geboden bedrag vormde de basisprijs per balk van het aangeboden kavel. Vervolgens werd er door de makelaar vanaf een bepaald bedrag afgemijnd. Het bedrag waarbij door de koper 'mijn' geroepen werd, werd opgeteld bij de inzet. Het zo ontstane bedrag werd vermenigvuldigd met het aantal balken in het kavel en zo werd de prijs van het gehele kavel vastgesteld. Het hout werd opgehouden als de tevoren door commissionairs en aanbieders afgesproken limietprijs niet gehaald werd.

¹ Dit artikel is een compilatie en beperkte bewerking van enkele in de noot 2 genoemde artikelen die de auteur publiceerde over de houtimport per vlot in de 17e en 18e eeuw.

Voor de uitgebreide annotatie raadplege men de in noot 2 genoemde artikelen.

De gebruikte archivalia uit het Gemeentearchief Dordrecht zijn de volgende:

* Archief Stad 1572-1795:

Rekeningen van de Thesauriers van het Groot Comptoir 1671, 1681, 1691, 1701. (Inv.no.2672, 2682,2692,2702)

Bijlagen bij de rekeningen van het Groot Comptoir (Houtmetersverklaringen. (Inv.no.2801)

Rekening van de Thesaurier der reparatiën 1772. (Inv.no.3129)

Vendubook van de makelaars vanaf 1771.(Inv.no.3856)

* Archief Gilden en Confrerieën:

Keurboek.(Inv.no.7)

* Archief Boonen en Van Hoogstraten:

Brievenboek (Inv.no.14)

Rekening-courantboeken 1769-1797.(Inv.no.42-47)

Dagboeken 1769-1778 1796-1798.(Inv.no.55-58)

Veilingboek 1772-1775. (Inv.no.65).

Register houdende gefingeerde rekeningen en aanwijzingen voor het herleiden van maten en gewichten, het omrekenen van vreemde valuta en hoe te handelen bij aankomst van een lading, 1795-1863. (Inv.no.94)

* Archief Vriesendorp:

Grootboeken en journalen (No.1200-1203)

Kopie Brievenboek (No.258)

* Oud Rechterlijk Archief:

Boekhouding van vatenmakerij Wed. N. de Rouw en zn. (Inv.no.1358)

² Voor een uitgebreidere behandeling van (de kwantitatieve kant van) de houtvlotterij in deze periode zie: L.A. van Prooije, De invoer van Rijns hout per vlot 1650 - 1795, [In:] *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek*, 53, (1990), 30 - 79.

Het artikel L.A. van Prooije, Dordrecht als centrum van de Rijnse houthandel in de 17e en 18e eeuw, [In:] *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek*, 55, (1992) is met enkele kleine aanpassingen verwerkt tot het middendeel van dit artikel.

³ Van Prooije, o.c. (1990), 51 e.v.

Ook op Duits grondgebied zijn dergelijke tollens aanwezig geweest. Helaas zijn echter veel tolregisters verloren gegaan.

W.F. Leemans, *De grote Gelderse tollens en hun tollenaars in de 18e en het begin der 19e eeuw*, Arnhem 1981, moet hier worden genoemd omdat hij als eerste

gebruik heeft gemaakt van de mogelijkheden die de Gelderse tolarchivalia bieden om de houtvlotterij te belichten.

Er bleek bij nader onderzoek op andere plaatsen een veel groter aantal tolarchivalia te zijn dan waarvan hij gebruik maakte.

De gebruikte tolarchivalia zijn:

Fürstlich Salm-Salmsche Archiv, Schloss Anholt, Anholt BRD.

* Archiv Arheimer Zoll:

Tolregisters van de ontvangers van de Arnheimer Zoll (Inv.no. 31,36-40, 43-57).

Rijksarchief in Gelderland, Arnhem.

* Archief van de Gelderse Rekenkamer:

Ingekomen brieven, w.o. ingekomen brief 11 maart 1751 met lijst van aantallen gepasseerde vloten 1730 - 1750. (Inv.no. 699)

Rekeningen van de ontvanger van de Grote Gelderse tol te Arnhem.

(Inv.no.2320-2325)

Rekeningen van de ontvanger van de Grote Gelderse tol te Arnhem en IJsseloord

(Inv.no.2394-2412)

Rekeningen van de ontvanger Grote Gelderse tol te Nijmegen. (Inv.no.2460-2488)

Rekeningen van de ontvanger van de Grote Gelderse tol te Tiel. (Inv.no.2544)

Rekeningen van de ontvanger van de Grote Gelderse tol te Zaltbommel.

(Inv.no.2569-2578,7374a)

Gemeentearchief Dordrecht.

* Archief Stad 1572-1795:

Rekeningen van de Thesauriers van het Groot Comptoir 1671, 1681, 1691, 1701.

(Inv.no.2672, 2682,2692,2702)

Bijlagen bij de rekeningen van het Groot Comptoir (Houtmetersverklaringen

(Inv.no.2801)

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage (3e afdeling).

* Archief Rekenkamer ter Auditie:

Rekeningen ontvanger van de Grote tol te Gorinchem.(Inv.no.5387-5403)

Gemeentearchief Nijmegen.

* Oud-archief Stad Nijmegen:

Rekeningen van de ontvanger van de Stads- en Rijkstol. (Inv.no.1935-1945)

Rijksarchief in Utrecht, Utrecht.

* Archief Domkapittel St. Marie:

Rekeningen van de ontvanger van de tol te Schenkenschans (Inv.no.1666 sub 1-39)

⁴ Zie voor o.a. een indicatie van de positie van Vreeswijk: Leemans o.c. (1982).

Met dank aan de heren Dekker, Strous en Deys voor het attenderen op deze prent en voor de informatievoorziening erover.

Het regiment “Rhenen”

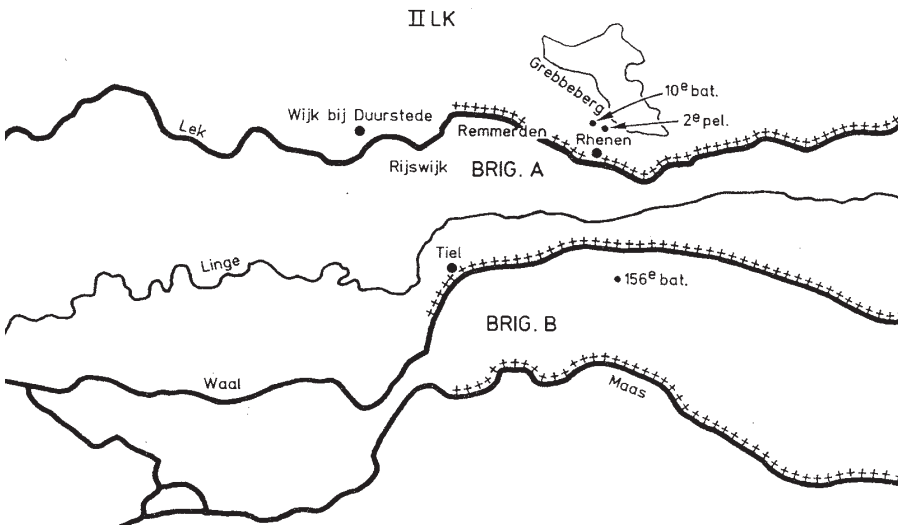
H.C.Boelhouwer

Verantwoording

De auteur bezocht het Instituut voor Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht te Den Haag en raadpleegde er de verschillende aanwezige boeken¹, die betrekking hebben op de Nederlandse luchtdoelartillerieregimenten in het algemeen en het luchtdoelartillerieregiment “Rhenen”² in het bijzonder. Hij bestudeerde er ook de verschillende stafkaarten en schetsen, die te maken hadden met de mobilisatietijd en met de slag om de Grebbeberg en om Rhenen in mei 1940. Tevens raadpleegde hij de heer A.van Kooten, die zijn dienstplicht vervulde bij het regiment “Rhenen”.

De geboorte van het regiment

Het Regiment werd opgericht bij Koninklijk Besluit van 1 juli 1950 en verkreeg toen de naam: Regiment Zware Luchtdoelartillerie (Mobiël) ”Rhenen”. De vanaf deze datum tot de Koninklijke Landmacht behorende en opgerichte regimenten luchtdoelartillerie droegen alle de namen van plaatsen of streken waar de luchtdoelartillerie in de meidagen van 1940 weerstand geboden heeft aan de

Situatieschets van de batterijen

Duitse luchtaanvallen. Deze namen waren behalve “Rhenen”, de regimenten “Kornwerderzand”, “Ypenburg”, “Waalhaven”, “Hoek van Holland” en “Betuwe”.

Waarom “Rhenen”?

“Rhenen” roept herinneringen op aan de strijd rond de Grebbeberg in de meidagen van 1940. De krachtigste luchtdoeleenheden welke in de omgeving van deze berg stonden waren de 10e Batterij Luchtdoelartillerie met 7,5 cm geschut te Rhenen en de 156e Batterij Luchtdoelartillerie met 4 cm geschut bij Puiflijk nabij Druten, dat tot het veldleger in de Maas-Waalstelling behoorde. Genoemde batterijen stonden op de vliegroute die rechtstreeks leidde van de Duitse vliegvelden in Westfalen naar Rotterdam en Den Haag. Zij kregen meer doelen te bevuren dan enig ander lucht-doelgeschut in deze oorlogsdagen.

Op de schets op pagina 26 is aangegeven, waar deze batterijen waren opgesteld.

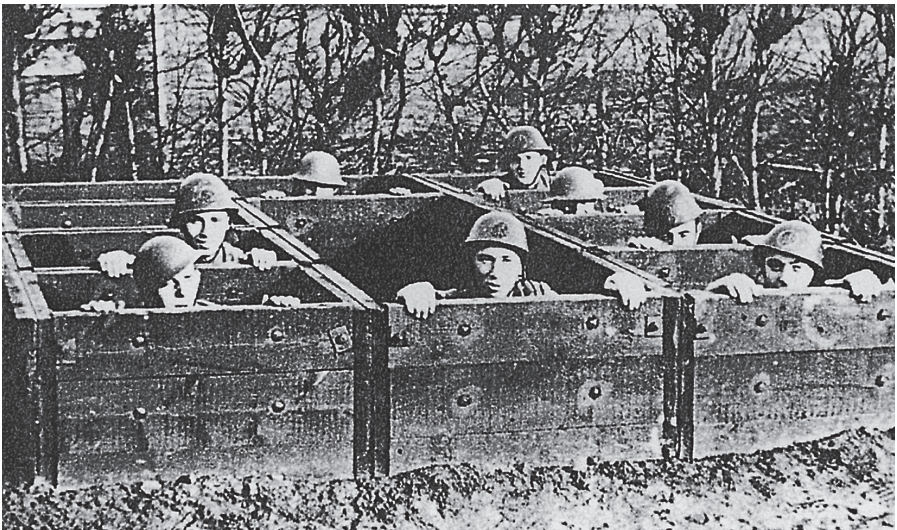
De 10e Batterij

Deze batterij stond vanaf 10 april 1940 in een gecamoufleerde opstelling vlakbij de Koerheuvel (toen een watertoren en een hotel/restaurant), maar verplaatste zich begin mei naar een open opstelling vlakbij de oude watertoren, die op een afstand van ongeveer 175 meter van de huidige Wilhelminahof in NNO-richting in het bouwland gesitueerd was.

Deze opstelling had vanwege de ontbrekende bebouwing een uitstekend waarnemingsveld over Rhenen en de Betuwe. Naast de batterij, die uit 4 stukken geschut bestond, stonden de mitrailleurs van het 2e peloton van de

4^e Compagnie Luchtdoelmitrailleurs opgesteld. Zij moesten de artillerie beschermen tegen laagvliegende vliegtuigen. Tussen dit peloton en de batterij bestond echter geen bevelsrelatie, terwijl op 10 mei de verbindingen met de luchtverdedigings-centrale te Utrecht en met het radiodistributienet nog niet waren aangelegd. Tevens waren op die datum de dekkingen van de stukken geschut en van de mitrailleur-opstellingen nog niet voltooid en waren de vluchtruimtes voor de bediening van de vuurmonden, als ze al aanwezig waren, zeer primitief. Omdat de batterijbedieningen samengesteld waren uit voormalige veldartilleristen en cavaleristen, moest er ook nog veel geoefend worden.

Hoe primitief in 1939/1940 de vluchtruimte voor de 8 stuks bedieningsmensen van een stuk geschut kon zijn, illustreert het volgende plaatje.

De vluchtruimte voor de geschutsbediening

Om 04.00 uur in de morgen van 10 mei kwamen de eerste vijandelijke vliegtuigen over, die op 1300 tot 2000 meter vlogen en in de loop van de ochtend had de batterij, samen met de 156^e batterij, na een slecht begin met veel missers, twintig Duitse vliegtuigen neergehaald. Door dit succes vielen twee Duitse bommenwerpers van het type Stuka de Rhenense stelling aan en gooiden twee bommen van elk 500 kg, die op enkele tientallen meters van de opstelling terechtkwamen. De batterij bleek onbeschadigd, het moreel danig geschokt. Nauwelijks bekomen van deze vuurdoop kwam de tweede aanval, weer door twee Stuka's uitgevoerd, die nu met de zon in de rug aanvloegen. Ook zij gooiden bommen van 500 kg, die ook nu weer de opstellingen misten. Omdat er tijdens deze laatste aanval, volgens afspraak met een

mitrailleur van het naastgelegen peloton op een van de Stuka's geschoten was, bleek dit toestel te zijn getroffen. Na deze aanval moest de batterij op last van de commandant van de 4^e divisie verplaatst worden naar een plek 1½ km noordwaarts. Terwijl men hiermee bezig was, verschenen er drie Duitse jagers van het type Messerschmitt die de opstelling met mitrailleurs beschoten. Een van deze jagers werd door het eerder genoemde 2e peloton neergehaald.

De nieuwe opstellingsplaats was geen succes. Geboomte belemmerde het zicht en vijandelijk artillerievuur noodzaakte de bemanning voortdurend in dekking te gaan. Op 11 mei kon de batterij slechts éénmaal vuren. Opnieuw veranderde men van stelling en op de avond van de 12e mei stond de batterij één kilometer ten noorden van Remmerden. In deze opstelling kreeg de batterijcommandant de opdracht tussen 03.00 en 04.00 uur 's ochtends niet te vuren, omdat de Royal Air Force een bombardement op de Grebbeberg zou uitvoeren.

Dit bombardement vond echter niet plaats en omdat het veldleger op diezelfde berg niet langer stand kon houden kreeg de commandant van de 10^e Batterij opdracht zich terug te trekken op de Vesting Holland. Toen nu de stukken in de nabijheid van Vleuten waren aangekomen, kreeg men bericht van de capitulatie.

De kazerne, de organisatie en de taak van het Regiment "Rhenen" vanaf 1950

De kazerne

De Alexanderkazerne te 's Gravenhage werd gebouwd voor het 3e Regiment Huzaren en dankt haar naam aan Z.K.H. Prins Alexander der Nederlanden, die op

De hoofdpoot van de kazerne begin vijftiger jaren (Bron: copyright 2005, Instituut voor Militaire Geschiedenis KL)

2 augustus 1841 de eerste steen legde. Prins Alexander was Luitenant-Generaal en Inspecteur Generaal der Cavalerie en zoon van Z.M. Koning Willem II. Nadat deze kazerne onbruikbaar was geworden, werd een nieuwe Alexanderkazerne gebouwd, die op 16 augustus 1938 in gebruik werd genomen. De eerste steen van de kazerne uit 1841 werd naar de nieuwe kazerne overgebracht. Deze kazerne werd op 10 mei 1940 door de Duitsers gebombardeerd, de schade werd echter later hersteld.

De organisatie van het Regiment vanaf de oprichting in 1950

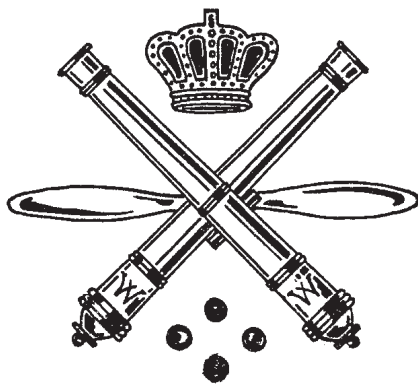
Regimentscommandant	
Instructie Afdeling	Verzorgings Afdeling
1 ^e Kannonnierbatterij	2 ^e Kannonnierbatterij
3 ^e Kannonnierbatterij	4 ^e Kannonnierbatterij
Specialistenbatterij	Administratieve batterij

De taak van de luchtdoelartillerie

De luchtdoelartillerie heeft tot taak burger-, militaire - en andere voor de oorlogvoering belangrijke objecten te beschermen tegen alle zich door het luchtruim voortbewegende vijandelijke aanvalsmiddelen als vliegtuigen, geleide en niet geleide bommen en raketten.

Opleiding en functies van de dienstplichtig soldaat in het begin van de jaren vijftig.

De eerste 13 weken was voor elke militair gelijk waarin hij leerde om te gaan met de verschillende handwapens, het schieten ermee en het gebruik van de hand-

Het baretembleem van de Luchtdoelartillerie

granaat. Verder werd in die periode aandacht besteed aan camouflage en het bewegen op het gevechtsveld, en aan het exerceren. Na deze "recrutentijd" begon dan de eigenlijke opleiding en kwamen de specialistenfuncties zoals: kanonnier, vuurleidings-bedieningsman, chauffeur, radarbedieningsman, en verbindingsman aan de orde.

Het regiment bezoekt de stad Rhenen

In mei 1951 kwam het regiment gedurende een week op bezoek in Rhenen. Het ging in bivak op "Roodland".

De heer van Kooten (op de voorste rij geheel rechts) samen met zijn collega's op velddienst (Let op de Engelse helmen en de kolossale patroontassen) (Fotocollectie : A. van Kooten)

Ingang „Roodland” Rhenen.

Afbeelding “Roodland” (Ansichtkaartencollectie: J. ter Haar)

“Roodland” was in die tijd een stuk verzonken terrein onderaan de “Thijmse hucht”, het was in de bezettingstijd door de zogenaamde Arbeidsdienst aangelegd. Het heet thans de “Thijmse Berg” en is nu een geliefde camping met veel vakantiehuisjes en stacaravans.

De manschappen van het regiment sliepen op “Roodland” voor het overgrote deel in zogenaamde sheltertjes. Er werden echter geen oefeningen gehouden, wel werd Rhenen en omgeving verkend. Ook konden de militairen op bepaalde tijden het “Bergbad”, thans óók een camping, aan de Oude Veensegrintweg bezoeken en werden er sportwedstrijden gehouden tussen de militairen en de Rhenense verenigingen, het Politiecorps en de leerlingen van de hoogste twee klassen van de Mulo, de school die in die tijd op de plaats stond waar nu de “Wilhelminahof” gesitueerd is. De wedstrijden werden op zaterdag gehouden op en rond de gemeenteweide, waar het voetbalveld toen nog was. Op de weide werden de volleybalwedstrijden gespeeld en er werden hardlooppnummers-korte afstand gehouden, terwijl de lange afstanden werden afgewerkt op het asfalt van de Veerweg, de Rijnkade en de Buitenomme. De deelnemers, die in de prijzen vielen, kregen voor hun geleverde sportprestaties geen bekertjes, of medailles, maar grote dozen sigaretten!...

De Rhenense meisjes waren vanwege al die vreemde militairen ook in grote getale aanwezig, er kwamen zelfs jonge dames van buiten de stad op deze sportwedstrijden af! Het toeval wilde dat, in de periode dat het regiment “Rhenen” de stad Rhenen bezocht, er drie Rhenense jongens hun dienstplicht bij dit wapen vervulden. Het waren, behalve de eerder genoemde heer A. van Kooten, de heren W.W. Baars en H. van Miltenburg. Of deze heren in de belangstelling stonden, of hebben gestaan van de hierboven genoemde dames, is niet bekend. De Rhenense militairen hebben wel des zondags bij hun respectievelijke moeders thuis gegeten, terwijl de andere militairen in het een of andere gastgezin aan tafel uitgenodigd zijn.

Noten en bronnen

- ¹ Klinkert, W., R.U.U.M. Otten en J.F. Plasmans, *75 jaar Luchtdoelartillerie 1917-1992*, Den Haag 1992
Brongers, E.H., *Grebbeleinie 1940*, Soesterberg 2002
- ² Regiment Zwarte Luchtdoelartillerie Rhenen, *Leidraad voor de dienstplichtige militair*
- ³ Topografische Dienst, Kadaster, Postbus 115, 7800 AC Emmen, 0591-696911

Bijlage

Procedure en bijzonderheden tot het mogen gebruiken van topografische kaarten en/of kaartfragmenten van de Topografische Dienst en het Kadaster
In de eerste plaats is een schriftelijke toestemming nodig van het Hoofd

Relatiebeheer van de Topografische Dienst om kaartfragmenten te gebruiken. Wanneer bij de Topografische Dienst kaarten, of kaartfragmenten besteld worden, komt deze toestemming per brief vanzelf met de daarbij te hanteren tarieven en voorwaarden automatisch.

De gebruiker dient onder de gebruikte fragmenten de bron te vermelden, namelijk: Copyright ©, dienst voor het kadaster en de openbare registers, Apeldoorn.

Er worden bij publicatie vergoedingen gevraagd per km² per 1000 stuks, de prijs is verschillend wanneer kleurenfragmenten danwel zwart/witfragmenten worden gebruikt.

Voor kaarten ouder dan 70 jaar, die gebruikt zijn, wordt geen vergoeding in rekening gebracht, wel dient de bronvermelding geplaatst te worden en dient bij publicatie een bewijsexemplaar toegezonden te worden.

Wanneer de publicatie een wetenschappelijk onderzoeks karakter heeft en verspreid wordt in verenigingsverband worden geen kosten voor publicatierecht in rekening gebracht.

(Telefonisch overleg met het Hoofd Relatiebeheer had tot resultaat, dat voor het artikel over het regiment "Rhenen" geen kosten behoeven te worden betaald.)

De lotgevallen van Nederlandse boeren als kolonisten in Suriname

Herdenking 1845-2005

Ad J. de Jong

In de Nederlands Hervormde kerk van Elst bevindt zich een bord met daarop de namen van predikanten die daar gestaan hebben vanaf 1820. Als tweede predikant treffen we aan Ds. A. v.d. Brandhof van 15-5-1825 tot 6-4-1845, vertrokken naar Suriname. Deze dominee zou de leiding krijgen over een kolonisatie experiment te Groningen aan de rivier de Saramacca in Suriname.

Samen met wijlen J. van Barneveld uit Veenendaal schreef ik in 1995 een boekje over de achtergronden, waarbij vooral de nadruk werd gelegd op families uit Rhenen, Elst en Veenendaal die naar Suriname vertrokken.

In mei 1845 is het 160 jaar geleden dat de kolonisten naar Suriname vertrokken. Er bestaat een vereniging van nakomelingen van deze kolonisten met de naam

Predikantenbord in de N.H. kerk te Elst. Tweede predikant Ds. A.v.d. Brandhof, van 15-5-1825 tot 6-4-1845. Vertrokken naar Suriname

‘Boeroes kon makandra’ (boeren voor elkaar). Deze blanke kolonisten en hun nakomelingen worden in Suriname wel ‘boeroes’ genoemd. Zij hebben op internet een eigen website en zij organiseren jaarlijks tenminste één bijeenkomst in Nederland.

Rijksstraatweg te Elst, rechts de N.H. kerk waar Ds. A. v.d. Brandhof 20 jaar gestaan heeft

Op 5 juni 2005 ben ik gevraagd om een lezing te houden op hun bijeenkomst te Soest.

Op zaterdag 5 maart was er al een bijeenkomst in Utrecht om stil te staan bij de landbouwkolonie die formeel 20 juni 2005 van start ging, de dag waarop de eerste kolonisten in Suriname aankwamen.

Ruim anderhalve eeuw geleden vertrokken bijna vierhonderd mensen uit voornamelijk Elst (Utrecht), Rhenen, Veenendaal, de Betuwe en Arnhem en omgeving naar Suriname. Onder aanvoering van de predikanten A. van den Brandhof uit Elst, zijn zwager D. Copijn uit Wilnis en J.H. Betting uit Beesd belandden ze in een tropische hel. Al in de eerste vijf maanden overleden ongeveer 180 van de 380 kolonisten aan tyfus en ander ziekten.

Reeds rond 1840 werd duidelijk dat de slavernij in Suriname zou eindigen. Uiteindelijk zou dit pas in 1863 gebeuren. In de Engelse kolonies had men

dit onmenselijke systeem reeds vaarwel gezegd. Migratie van arme boeren van Nederland naar Suriname zag men als één van de mogelijkheden om de kolonie Suriname van de ‘ondergang’ te redden als de emancipatie van de ‘zwarten’ een feit zou zijn geworden. Blanke kolonisten zouden met de vestiging van kleinschalige landbouwbedrijven de economische structuur van het land kunnen verbeteren en de migratie van arme boeren zou een middenklasse van hard werkende mensen creëren. Migratie van boeren naar Suriname was in die tijd iets bijzonders, maar wel in het patroon van de boeren-emigratie vanuit Nederland naar ‘overzee’ in de negentiende eeuw. Vele boerengezinnen trokken immers in de 19e eeuw naar Zuid-Afrika, Canada en de Verenigde Staten, deels om hun geluk te beproeven, deels ook om godsdienstige gronden: het scheppen van een nieuwe gemeenschap van rechtzinnige gelijkgestemden in een nieuwe wereld, ver weg van het veel te vrijzinnig bevonden Nederland. Ondergetekende en J. van Barneveld kwamen bij toeval met dit onderwerp in aanraking door archiefonderzoek in de gemeentearchieven van Rhenen en Veenendaal. We kwamen onafhankelijk van elkaar 1847 aktes en aantekeningen tegen met overlappende data van Rhenenaren en Veenendalers, die kennelijk in Groningen aan de rivier de Saramacca in Suriname waren overleden.

Nieuwsgierig geworden naar de relatie met Rhenen en Veenendaal deden we beiden onafhankelijk van elkaar verder onderzoek. Toen we van elkaars interesse hoorden, besloten we tot een gezamenlijke publicatie over dit onderwerp.

Inmiddels was er ook een artikel van G.J. van Kraa verschenen in *Nederlandsche Historiën* van 1984, getiteld: *‘Emigratie naar Suriname in 1845 – Een merkwaardig experiment’*. Hierin staat al veel waardevolle achtergrondinformatie.

Hoewel we nauwelijks ingevoerd waren in de geschiedenis van Suriname raakten we beiden al snel geboeid door de achtergronden van de kolonisatie van 1845 aan de Saramacca in Suriname.

Het bleek allemaal te beginnen in Z.O. Utrecht en wel in Elst, gemeente Rhenen. Van Barneveld en ik publiceerden regelmatig in lokale historische tijdschriften over de geschiedenis van Z.O. Utrecht. In de 40-er jaren van de 19e eeuw teis-

Ds. Arend van den Brandhof Ezn, geb. Leersum 17.2.1796, overl. Terborgh 13.4.1863. Predikant te Elst van 1825-1845, leider van de kolonisatie aan de Saramacca in Suriname (foto KITLV te Leiden)

terde een ernstige economische crisis Europa. Nederland werd bijzonder zwaar getroffen. We lagen met de industriële ontwikkeling achter bij de ons omringende landen. Van stoomkracht werd hier veel minder gebruik gemaakt dan bijvoorbeeld in België. Men dacht eerder voor het opzetten van een industriële onderneming een klein kapitaaltje, geringe arbeidzaamheid en een oude meesterknecht nodig te hebben. Dat was voldoende meende men. Een bekend gezegde was: 'De Nederlander sloft, terwijl de anderen rennen'. De industrie was nog voornamelijk kleinbedrijf.

Bedelarij en tering waren de ziekten van het volk. De kleine neringdoenden, 'handwerksbazen', winkeliers en andere neringdoenden stonden slechts een klein stapje af van de armoede. Om een voorbeeld te noemen: een stad als Leiden, met een bevolking van circa 38.000 inwoners telde toen 16.000 geheel of gedeeltelijk bedeelden.

Circa 1845 trok 15% van de Nederlandse bevolking van de armenzorg welke ruim onvoldoende was. De arbeidende bevolking leefde van aardappelen met wat spek(vet) en azijn of mosterd.

Het krioelde van de kleine kinderen met buiken als opgeblazen ballonnen en wanneer ze al in leven bleven, moesten ze reeds jong aan de slag. Kinderen van 7 jaar werkten soms wel 13 uur per dag.

Door de gemeenten werden bedeelden verhuurd aan de fabrikant, die met de kleinste toelage uit de gemeentekas genoeg nam. Bekend uit overlevering is nog altijd het verhaal van de Veenendaalse (Veense) wolfabrikteurs, die 's avonds laat in de werkplaats een boterham met spek klaarlegden voor de werknemer, die 's morgens het eerste kwam.

In 1841 dienden drie dominees, A. van den Brandhof, D. Copijn en J.H.

Betting, bij koning Willem II een voorstel in om tweehonderd huisgezinnen, te kiezen uit arme landbouwers, naar Suriname over te brengen om daar een vrije landbouwkolonie te vestigen.

De regering stemde in principe met het plan in en besloot in 1843 dat bij wijze van experiment voorlopig vijftig gezinnen voor de landbouwkolonisatie naar Suriname mochten worden gebracht.

Betting vertrok in 1843 in gezelschap van drie potentiële kolonisten naar Suriname om een geschikt terrein uit te kiezen.

Na terugkomst in Nederland raadde hij zijn collega's af om op korte termijn naar Suriname te vertrekken, hetgeen zij hem niet in dank afnamen. Hij raakte zijn functie als leider van het kolonisatie experiment kwijt.

Van den Brandhof en Copijn ronselden daarna in aller haast via collega-predikanten de vijftig benodigde gezinnen bij elkaar. Van de personen die zich voor

de kolonisatie opgaven, waren weinigen bekend met de landbouw en de meerderheid van de kolonisten was jonger dan achttien of ouder dan vijfenveertig jaar.

Op 10 mei waren zij uit Nederland vertrokken om na een voorspoedige reis van 30 dagen in Suriname aan te komen. Daarna ging het wat moeizamer en het kostte door tegenwind nog elf dagen om langs de kust via de monding van de Saramacca de plek te bereiken die het gouvernement had uitgezocht als vestigingsplaats voor de naar Suriname geëmigreerde Nederlandse boeren.

Uit Rhenen vertrokken 14 personen, uit Elst (gemeente Rhenen) 34, Elst/Amerongen 25 en Veenendaal 56. Zelfs onderweg op zee werden er kinderen geboren, zoals Dirk Cornelis van Ravenswaaij, Anna Maria Jacoba de Jong, Anna Sophia Overeem en Wesselina Gerbrands.

Op 21 juni 1845 kwamen ze aan op de plantage Voorzorg aan de Saramacca en zo zouden 202 personen uit Nederland een nieuw leven beginnen.

De Surinaamse overheid had niets gezien in de kolonisatie en was niet van zins geweest veel geld in de plannen te steken. In plaats van te investeren in vijftig woningen die per stuk zo'n duizend gulden zouden zijn gaan kosten, had de administrateur van financiën slechts geld beschikbaar gesteld voor vijftig noodwoningen, die nog niet eens klaar waren toen in juni 1845 de eerste twee schepen met kolonisten in Suriname arriveerden.

Voorzorg was een in 1823 verlaten melaatsen-etablisement. Toen de Nederlandse boeren arriveerden, stonden er alleen wat hutten, waarvan zo'n negen min of meer bewoonbaar waren. Dat was alles. Niet was er voor ieder van de 24 gezinnen de toegezegde woning met tafel en twee zitbanken en nergens was het gereedschap en huisraad te ontdekken dat de emigranten was toegezegd.

In tegenstelling tot de afspraken –vier akkers per gezin, gedeeltelijk beplant – was er ook geen land ontgonnen, laat staan bebouwd. Alles was dichtgegroeid. Van de beloofde kippen en het vee was ook al geen spoor te bekennen. Voedsel was er nauwelijks. Het afwateringssysteem bleek niet gereed toen de kolonisten arriveerden. De grond bleef daardoor drassig en afvalwater kon slecht afgevoerd worden. Schoon drinkwater ontbrak.

Wat konden ze doen? Terugkeer was niet echt een optie, want in Nederland waren zij al geen rijke boeren geweest en vrijwel al het kapitaal was in de overtocht gestoken.

Men ging dus maar aan de slag en de eerste weken verliepen redelijk hoopgevend, maar in de derde week vielen de eerste doden. Toen op 12 juli een nieuw schip met kolonisten arriveerde, waren reeds tien mensen overleden.

De ziekte die de kolonisten te Voorzorg al na een paar weken teisterde, was de tyfus. In de ongezonde omgeving, waar ook nauwelijks vers voedsel was, nam ze de vorm aan van een noodlottige epidemie.

J. le Blanc, olieverfschilderij afm. 39x48 cm (coll. A.J. de Jong)

J. le Blanc synoniem voor A.C.W. Terhell (1863-1949). Vermoedelijk een voorstudie in aquarel zoals afgebeeld op de omslag van Oud Rhenen

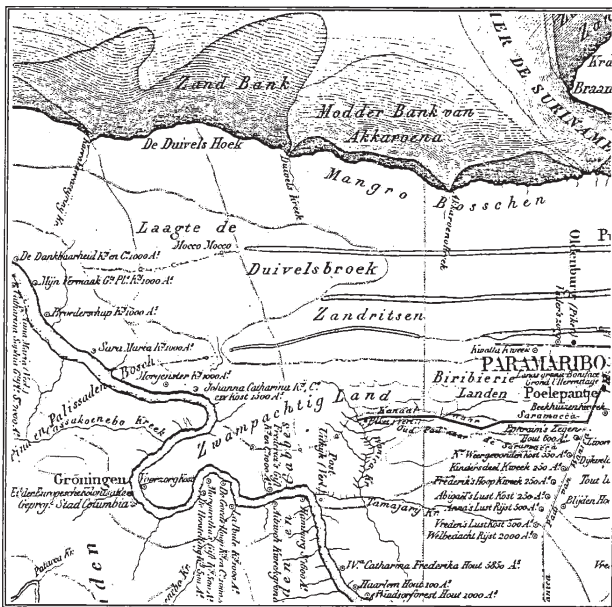
De ziekte heerste ruim een half jaar en deed de helft van alle kolonisten bezwijken. De overlevenden van de tyfusepidemie vertrokken uit de kolonie Voorzorg naar het aan de overkant van de Saramaccarivier gelegen Groningen, waar het klimaat weliswaar gezonder, maar de grond minder vruchtbaar was. Groningen moest de nieuwe en definitieve vestigingsplaats worden van de kolonie. Maar ook daar bleven de kolonisten niet lang, omdat Groningen te ver van Paramaribo lag, wat de verkoop van landbouwproducten vrijwel onmogelijk maakte. De oogst was al bedorven op het moment dat de Boeren met de boot, deels via het Saramaccakanaal, de stad bereikten.

Ondanks protesten van hun leider Van den Brandhof verlieten vanaf 1849 kolonisten op eigen initiatief druppelsgewijs Groningen. De meesten vestigden zich in de buurt van Paramaribo, met name in Kwatta en Uitvlugt, waar ook tegenwoordig nog steeds de meeste boeroes wonen.

De landbouwkolonisatie met Nederlandse boeren was in juni 1845 gestart met de aankomst van 104 personen. In 1853 werd de kolonisatie als mislukt gestaakt. Er waren toen al met al 398 kolonisten aangekomen en 68 kinderen in Suriname geboren. Het aantal overlevenden bedroeg 31 mei 1853: 223 personen. Hiervan werden 41 personen (wezen en ouden van dagen) gerepatriëerd, terwijl nog eens vijftien

personen op eigen kosten naar Nederland terugkeerden. De overblijvers, 167 personen, zijn te beschouwen als de stamhouders van de bevolkingsgroep die thans in Suriname bekend staan als de 'boeroes'.

Toen in 1853 de kolonisatiepoging officieel werd opgeheven, woonden op Groningen alleen nog Van den Brandhof en een kleine groep weduwen en wezen. Een jaar later werd van den Brandhof eervol ontslagen en vertrok hij naar

Gedeelte van een 19e eeuwse kaart met het gebied rond Groningen aan de Saramacca en Paramaribo in Suriname

Nederland. Hij overleed in Terborgh op 13 april 1863, zijn vrouw Anna Sophia Pannekoek en zijn zoon Evert Johannes van den Brandhof waren reeds in 1846 en 1848 in Suriname overleden. Het archief van Van den Brandhof bevindt zich bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) te Leiden.

Met de opheffing van de kolonisatie te Groningen en de vestiging nabij Paramaribo begon voor de boeren een nieuwe periode. Vooral rond de afschaffing van de slavernij in 1863 ontstond er in en rond Paramaribo een afzetmarkt voor boerenproducten.

De boeren bleven aanvankelijk betrekkelijk arm, maar konden zich redelijk in leven houden, zoals leden van de familie Van Ravenswaaij. Het bleef een hechte gemeenschap. Tot halverwege de jaren vijftig van de vorige eeuw bleef het ongebruikelijk dat boeroes buiten de eigen gemeenschap trouwden.

In de laatste decennia is een deel van de boeroes betrekkelijk welvarend geworden. De groep heeft kunnen inspelen op de toenemende behoefte aan landbouwproducten in Paramaribo. Door uitbreiding van de stad hebben velen hun grond goed kunnen verkopen en het hiermee verdiende geld elders in de economie geïnvesteerd.

Bronnen

1. Barneveld J. van en dr. A.J. de Jong, *De lotgevallen van Nederlandse boeren als kolonisten in Suriname*, Veenendaal/Voorthuizen 1995.
2. Jong C. de, *De Nederlandse boeren in Suriname 1845-1995*, Jubileum-Uitgave Pretoria, 1995.
3. Jong C. de, *The Dutch peasants in Surinam*, verschenen in Mercurius, Journal of the Department of Economics, tweetalig tijdschrift van het Departement Economie in de universiteit van Suid-Afrika te Pretoria, No. 19, maart 1974, p. 11-33; herdrukt in het vierdelige werk onder hoofdredactie van Dr. Willem Veenhoven, getiteld *Case studies on human rights and fundamental freedoms, A world survey*, volume 3, verschenen bij Marthinus Nijhoff in Den Haag in 1976, p. 19-42.
4. Silfhout – van Ravenswaaij C. van, *Van Ravenswaaij en van Rabenswaaij – Surinamers met een Veens verleden*, Ede 1995.
5. Kraa G.J., *Emigratie naar Suriname in 1845 – Een merkwaardig experiment*, Nederlandsche Historiën 1984, p. 203 e.v.

OLD RHENEN

VIERENTWINTIGSTE JAARGANG

SEPTEMBER 2005

NO. 3

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Leden : L.E.G. Bultje- van Dillen, Wageningen, tel. 0317-472129
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Betalingen op Postbank 1211163, t.n.v. Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Uitsnede van een aquarel van J. le Blanc

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

vierentwintigste jaargang

september 2005

no. 3

Inhoudsopgave

Herdenkings-evacuatietocht 10 mei 2005 <i>Willem H. Strous</i>	blz. 5
'65 Jaar na dato' (of 10 mei 2005) <i>Verteld door mevrouw H. Van Wijk-Verwoert</i>	blz. 20
Villa Hreni 855 – Rhenen 2005 = Rhenen 1150 jaar! <i>Ton van Drunen</i>	blz. 26
Willem van Leusden, topograaf en surrealist (1886-1974) <i>Ad J. de Jong</i>	blz. 39
Gebouwd op geloof <i>Willem H. Strous</i>	blz. 49

Van de redactie

In de loop van 1980 klopten enkele geïnteresseerde Rhenenaren bij het toenmalige bestuur van onze vereniging aan. Het gevolg van de besprekingen was dat er na een ledenraadpleging nieuwe statuten werden opgesteld: de vereniging werd in een nieuw jasje gestoken. We bemoeiden ons als Oudheidkamer niet meer alleen met het museum, maar de nadruk werd gelegd op het verspreiden van historische informatie betreffende onze stad en gemeente door middel van lezingen en het uitgeven van een historisch tijdschrift.

De nieuwe statuten werden op 10 december 1980 bij de notaris gepasseerd, dus binnenkort precies 25 jaar geleden!. Het bestuur van onze vereniging heeft gemeend deze datum niet ongemerkt voorbij te mogen laten gaan. Maar met het oog op ons 100-jarig bestaan op 5 oktober 2007 zal het herdenken slechts op bescheiden schaal gebeuren.

Aan het einde van de lezing van de heer R.de Bruin over 'De Langbroekerwetering, slagader van de Stichtse Adel' op woensdag 16 november biedt het bestuur alle leden een hapje en een drankje aan.

Herdenkings-evacuatieocht 10 mei 2005

Willem H. Strous

Een 'wild' idee

Op een zondagmorgen in september 2004 sprak mevrouw H(ennie) van Wijk-Verwoert mij onder de toren van de Cunerakerk, bij het uitgaan van de kerk, aan; zij had een 'wild' idee en daar wilde ze graag eens met mij over praten.

Mevrouw Van Wijk had haar wilde idee opgedaan tijdens contacten met twee PABO-studenten uit Ede die een lespakket voor basisscholen moesten maken over de meidagen van 1940. De studenten interviewden daarvoor onder andere mevrouw Van Wijk-Verwoert die als tiener de evacuatie van Rhenen van 10 mei 1940 had meegemaakt. Haar interview en een persoonlijke ervaring met een herdenking van 65 jaar na dato in Hoogland/Amersfoort waren voor mevrouw Van Wijk aanleiding om zich af te vragen of in Rhenen niet iets moest worden gedaan aan een herdenking van de gebeurtenissen van 10 mei 1940.

Bij ons eerste overleg kwamen we al tot de conclusie dat een herdenking van de evacuatie niet zonder medewerking van de gemeente kon worden uitgevoerd. Indertijd werd de evacuatie voorbereid en uitgevoerd door het toenmalige gemeentebestuur, en in de opvanggemeenten werd het onderdak geregeld door de besturen daar. Als onze herdenking door zou gaan, zou het mooi zijn als we ook nu zouden worden ontvangen door of namens die opvanggemeenten. En, ook niet onbelangrijk, als we het Rhenense gemeentebestuur warm wisten te krijgen voor Hennie's idee, zou er vast wel een financiële bijdrage komen.

Burgemeester Frits Naafs was onmiddellijk enthousiast, en wist zijn enthousiasme te overtuigen van de noodzaak van een herdenking van de evacuatie van Rhenen op 10 mei 1940.

Mevrouw H. van Wijk-Verwoert (foto Hist. Ver. 'Crempene', Krimpen a/d Lek)

J.M. Schäffer, Evacuatie van Rhenen in kolenschuiten in 1940, olieverf op doek, 1942, 86 x 44 cm (foto van prentbriefkaart uit museum Het Rondeel)

siasme over te brengen op de wethouders. Het college van B&W schakelde het gemeentelijk apparaat in voor de organisatie, met name de dames Eveline Henneke en Sakina Akhny van de afdeling Voorlichting en de Stichting Het voormalig Gast- en Weeshuis stelde een budget beschikbaar. De voorbereidingen konden beginnen.

Mei 1940

In mei 1940 waren er 5.700 Rhenenaren en Achterbergers die naar de Zuidhollandse eilanden moesten vervoerd; Elstenaren hoefden niet te evacueren, zij zaten ver genoeg van de frontlinie vandaan. De plannen voor het transport waren al maanden tevoren gemaakt en voor dat doel lagen aan de loswal een 14-tal kolen- en graanschuiten te wachten met een 5-tal sleepboten. Omdat niemand echt in een oorlog geloofde, paktten de schippers, zo wil het verhaal, nog wel eens een vrachdje om een extraatje te verdienen. Dat betekende dat op 10 mei de schuiten niet schoon waren.

Het moet vanuit de lucht een indrukwekkend gezicht zijn geweest, deze tientallen schuiten die langzaam de Rijn afzakten want ook vanuit Wageningen werd de bevolking via de Rijn afgevoerd en de Veenendaalers scheepten zich in Elst(U) in. In totaal ging het om zo'n 20.000 evacuees.

Goeree-Overflakkee en andere Zuidhollandse eilanden werden niet bereikt. Omdat de Duitsers parachutisten hadden ingezet bij Rotterdam werd daar al hard gevochten en moesten de evacuees aan deze kant van Rotterdam worden ondergebracht. De historische vereniging van Krimpen aan de Lek 'Crempene' gaf eind 2003 een

boekje uit over de tijdelijke opvang van de Rhenense bevolking in Krimpen. De auteur, de heer H.C.A. Klip, heeft, na een uitvoerige beschrijving van de voorgeschiedenis, de alleen in zijn gemeente bewaard gebleven lijsten gepubliceerd van evacuees en de adressen waar zij waren ondergebracht. Zijn boekje heeft in het voorjaar van 2004 gretig aftrek gevonden in Rhenen waar de evacuatie van mei 1940 erg veel herinneringen bleek op te roepen.

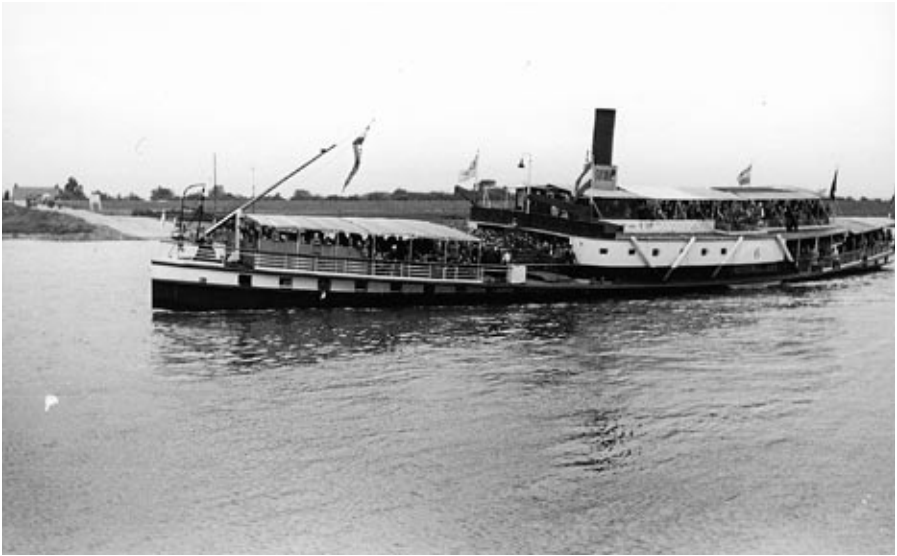

Terugkomst van de evacués in Rhenen met de Reederij op den Lek No. 6 in de tweede helft mei 1940; links met hoed burgemeester d'Aumale van Hardenbroek. (coll. H.P.Deys, Rhenen)

Toen de strijd gestreden was en Nederland zich had overgegeven, wilden de Rhenenaren zo snel mogelijk weer naar huis. Sommigen hadden niet het geduld om te wachten op georganiseerd vervoer en vonden zelf manieren om naar huis terug te keren. De meesten gingen op een gerieflijker manier terug dan op de heenreis. De autoriteiten hadden één van de raderboten die de lijndienst Rotterdam-Schoonhoven-Culemborg v.v. onderhielden, ingeschakeld en men ging in drie vaarten, de eerste op 17 mei en de laatste op 30 mei 1940, naar huis met de Reederij op den Lek No. 6.

Vorbereidingen

Voor een herhaling van de evacuatietocht in mei 2005, 65 jaar na dato, moesten een paar zaken helder worden. Op welke dag zou de herdenkingstocht plaatsvinden? Hoe zou de heen- en terugreis moeten zijn? Wie zouden er meegaan? Zou er een ontvangst in Krimpen aan de Lek kunnen worden geregeld?

In de zomer van 1942 brachten inwoners van de opvanggemeenten een tegenbezoek aan Rhenen. Ook bij deze gelegenheid was de Reederij op den Lek No. 6 ingeschakeld (coll. J.G. Koekoek, Rhenen)

De inwoners van Krimpen aan de Lek en andere gemeenten werden begroet met een ereboog van water (wie kent het idee daarachter?). Op de achtergrond de oude spoorbrug. (coll. J.G. Koekoek, Rhenen)

- De vrijdag vóór Pinksteren 2005 zou op de 13^e mei vallen; de 10^e mei, de datum waarop in 1940 de evacuatie verliep, zou in 2005 op een dinsdag zijn. Er werd gekozen voor de juiste datum, niet voor de dag, dus voor dinsdag 10 mei 2005.
- Een heenreis naar Krimpen aan de Lek in smerige kolen- en graanschuiten, getrokken door sleepboten, was geen optie. Daarom werd gekozen voor bussen. De terugreis kon met dezelfde raderboot gebeuren als in mei 1940. Dit schip, de voormalige Reederij op den Lek No. 6, werd als partyschip, onder de naam Kapitein Kok naar zijn laatste gezagvoerder, teruggevonden in Amsterdam aan de Javakade. De boot werd bezichtigd op donderdagmiddag 11 november 2004; in overleg met de manager werd vastgesteld dat, gelet op de leeftijden van de potentiële deelnemers en de inrichting en capaciteit van de boot, het aantal deelnemers moest worden beperkt tot circa 220.

**RADERSALONBOOT
KAPITEIN KOK**

16 december 2004 met een verslaggeefster en een cameraman van RTV Utrecht een uitstapje naar Amsterdam voor een interview en opnamen van de Kapitein Kok die op 27 december 2004 werden uitgezonden. Er werd dus voldoende publiciteit gegeven aan de plannen.

- Op vrijdag 4 februari 2005 werd een bezoek gebracht aan burgemeester ir. C.W. Veerhoek en wethouder R.P.A. van de Haterd van de gemeente Nederlek waarin de voormalige gemeenten Lekkerkerk en Krimpen aan de Lek bij een fusie waren opgegaan. Wij gingen erheen om te overleggen over een geschikte lokatie waar Rhenenaren en Nederlekkers elkaar zouden kunnen ontmoeten. Toen burge-

Eind januari 2005 kon worden besloten ook de partners van de voormalige evacuatie uit te nodigen.

- De criteria voor deelname aan de herdenkingstocht waren dat men bewust de evacuatie had meegemaakt, daaraan nog eigen herinneringen zou hebben, en dat men nu nog in Rhenen zou wonen; vanwege de gemeentelijke subsidie kwamen alleen Rhenense inwoners in aanmerking. Het zou geen uitstapje worden maar een herdenking van de meidagen 1940.

Via oproepen in de plaatselijke pers gedurende drie opeenvolgende weken vanaf medio december 2004 werd geïnteresseerden gevraagd zich te melden. Persberichten werden verspreid onder de regionale media. Mevrouw van Wijk en Strous maakten op

Het gedenkraam in de N.H. Kerk in Krimpen aan de Lek (foto H.C.A. Klip, Krimpen a/d Lek)

Op het raam staat de tekst: Dit raam is geschonken door de Rhenense vluchtelingen, die op 10 Mei 1940 van hunne haardsteden verdreven door de verwoestende oorlogsfakkelen een toevluchtsoord hebben gevonden in Krimpen aan de Lek.

Dick Prosman, gemeentesecretaris Miriam Oosterwijk en de nestor van de gemeenteraad Jan de Jong namen ieder een bus met inzittenden onder hun hoede en stipt om 09.00uur werd vertrokken. In de Herenstraat werd stapvoets gereden om iedereen te wijzen op de stenen oriëntaertafel tegenover het oude gemeentehuis die vier opvanggemeenten, Bergambacht, Berkenwoude, Krimpen aan de Lek en Lekkerkerk in 1948 aan Rhenen schonken als aandenken aan de evacuatie. Een motoragent begeleidde de colonne via Elst (U), Amerongen en Leersum tot aan de A12 bij Maarsbergen.

meester Naafs het idee had uitgelegd bleek het Nederlekse gemeentebeestuur even gastvrij als 65 jaar geleden: de sporthal De Walvis werd onmiddellijk aangeboden en zij zouden daar zorgen voor een ontvangst met koffie en gebak en een lunch. De coördinatie van het verblijf van de Rhenenaren, het echte werk voor de dag, zou worden toevertrouwd aan de historische vereniging 'Crempene', waarvan het bestuur al in januari van hun enthousiasme had blijk gegeven.

De heenreis

Op dinsdag 10 mei 2005 vanaf 08.00uur verzamelden de ruim 200 deelnemers zich bij het gemeentehuis aan de Nieuwe Veenendaalseweg. Men kreeg naamkaartjes uitgedeeld en werd ingedeeld in de vijf Connexxion-bussen. De wethouders Jan Bouwhuis, Marius Guichelaar en

Sporthal De Walvis met oude bekenden uit Rhenen en de Krimpenervaard (foto Hist. Ver. 'Crempe', Krimpen a.d Lek)

Tegen 10.30uur kwam de stoet via Bergambacht aan op de Lekdijk in Nederlek waar de bussen werden opgewacht door een 5-tal leden van 'Crempene', de dames Jannie Rook-Boogaert en Riet Visser-Butter, en de heren Floor Hartog, Henk Klip en Aris Middelkoop. In iedere bus stapte een begeleider in die gedurende de tocht van ruim een half uur uitleg gaf over de omgeving, waarbij zoveel mogelijk de huizen werden aangewezen waar in mei 1940 evacuees waren gehuisvest. Langs de dijk was bij verschillende particulieren de vlag uitgestoken en de erebogen op de dijk ter gelegenheid van bevrijdingsdag waren speciaal voor ons bezoek nog een paar dagen blijven staan. Extra langzaam werd gereden toen we de Nederlands Hervormde kerk bij het veer op de dijk in Krimpen aan de Lek passeerden; ook hier wapperden de vlaggen van de toren. In deze kerk werd op 30 mei 1942 een gedenkraam aangeboden door de Rhenense bevolking als dank voor alle goede zorgen tijdens de evacuatieperiode. Ook hier werden we voorafgegaan door een politie-escorte. Tegen 11.15uur kwamen we aan bij de sporthal 'De Walvis'¹ waar we werden ontvangen met koffie en gebak.

De ontmoeting

De bedoeling van ons verblijf in 'De Walvis' was om evacuees en opvanggezinnen met elkaar in contact te brengen. De opkomst van voormalige opvanggezinsleden viel wat tegen, hoewel in de lokale pers voldoende aandacht was geschonken aan

De oriënteertafel tegenover het oude gemeentehuis aan de Herenstraat bovenaan de Buitennomme. (foto Willem H. Strous, Rheden, 2005)

De plaquette met de uitsnede uit de gravure van 1772 naar Jan de Beijers tekening uit 1745, voorstellende 'De Stad Rhenen en het Rhenense gebergte tot op Wageningen, vanaf de overzijde des Rijns te zien'. (foto Willem H. Strous, Rhenen, 2005)

de ontvangst. Blijkbaar leven de gebeurtenissen uit de meidagen van 1940 bij de Krimpense kinderen van toen niet in die mate als in Rhenen. Misschien ook wel begrijpelijk want de ervaringen zijn niet met elkaar te vergelijken. Wat voor de een een vlucht was met achterlating van al wat dierbaar was, betekende voor de ander niet meer dan een paar weken een aantal onverwachte logees in huis.

De ontvangst was er echter niet minder hartelijk om. De Krimpenaren en de Rhenenaren werden, voor zover ze elkaar al niet spontaan terugvonden, door de gastheer van de dag, Piet Hardam, via de microfoon naar elkaar toegepraat. Foto's en albums kwamen tevoorschijn en herinneringen werden opgehaald. Onbekenden kwamen met elkaar in gesprek en al met al was de tijd veel te kort. Adressen en telefoonnummers werden uitgewisseld voor een volgend contact. Een verslaggever van het Rotterdams Dagblad editie IJssel en Lek liep rond op zoek naar mooie verhalen voor zijn artikel.

Burgemeester Veerhoek haalde herinneringen op aan de meidagen van 1940 toen het toenmalige gemeentebestuur van Krimpen aan de Lek op de zaterdagmorgen voor Pinksteren plotseling werd geconfronteerd met een vloot rijnakken met duizen-

Lunch in de sporthal De Walvis, Krimpen aan de Lek (foto H.S. Strous-de Haas)

den vluchtelingen die allemaal zo snel mogelijk aan wal wilden. De onverwachte gasten waren na een etmaal benedendeks opgesloten te hebben gezeten, zonder sanitair en zonder catering zoals we dat nu noemen, toe aan vers brood of een warme maaltijd en vooral een grondige wasbeurt. In het verslag van Veerhoeks toenmalige voorganger, burgemeester Oort, wordt niets gezegd over de criteria omtrent het wel of niet opnemen van evacués; Krimpen was immers niet aangewezen als vluchtoord. Overredingskracht, maar vooral ook improvisatietalent en gewoon menselijkheid, heeft dat gebrek aan voorbereiding gecompenseerd, wat mag blijken uit de actie van het meisje Huibertje Kooij. Zij kwam later op de dag bij haar moeder binnenlopen met evacués. ‘Kom maar bij ons’, had ze gezegd, en moeder die al vier evacués had opgevangen, vond het goed. Overigens, vertelde Veerhoek, kwamen de evacués niet met lege handen. Er kwamen ook nog eens 4.900 roodbonte koeien mee en dat in de Krimpenervaard die al barstte van de zwartbonte koeien.

Burgemeester Naafs bedankte het gemeentebestuur van Nederlek en de historische vereniging ‘Crepene’ voor de gulle ontvangsten van 65 jaar geleden en van deze dag. Ook hij vertelde over de organisatie en de uitvoering van de evacuatie van mei 1940 maar dan vanuit het Rhenense gezichtspunt.

Er werden geschenken uitgewisseld. De gemeente Nederlek bood Rhenen aan de oriëntaertafel tegenover het oude gemeentehuis bovenaan de Buitenomme te restaureren zodat zij weer 60 jaar mee kan; het gedenkteken is momenteel aan een grondige opknappbeurt toe. De gemeente Rhenen schonk Nederlek een plaquette met een uitsnede van een gravure uit 1772, gemaakt naar een oorspronkelijke tekening van

Jan de Beijer uit 1745, voorstellende 'De Stad Rhenen en het Rhenense gebergte tot op Wageningen, vanaf de overzijde des Rijns te zien'. Tot slot van het officiële gedeelte werd een toast uitgebracht door beide burgemeesters.

Door mevrouw Van Wijk werd een door haar ontworpen en geborduurd herdenkingsvaantje uitgereikt aan alle personen die een bijdrage hadden geleverd aan het welslagen van de dag.

Hierna was het tijd voor de lunch, en werden er natuurlijk weer volop herinneringen opgehaald. Voor velen veel te vroeg was het tijd om de bussen op te zoeken om naar de Kapitein Kok te rijden die lag te wachten bij de IHC-werf, dezelfde werf waar de Kapitein Kok, toen nog de Reederij op den Lek No.6, altijd in onderhoud is geweest. Na een uurtje gewacht te hebben op de Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht die, naar de juiste aanlegsteiger zoekend, had rondgereden en uiteindelijk aan de andere kant van de Lek bleek te zijn aangeland, vertrok de Kapitein Kok om 15.00uur, zonder hem.

De Kapitein Kok

Deze radersalonboot is niet meer te vergelijken met de Reederij op den Lek No.6 die tussen 1911 en 1946 een lijndienst voer tussen Rotterdam en Culemborg; in 1948 werd de hele lijn opgeheven.

Ze werd in 1911 gebouwd op de scheepswerf van J. & K. Smit te Kinderdijk. Na 1948 heeft de 'Zes' nog enkele jaren als verhuurboot gevaren waarna zij in 1950 naar Ludwigshafen aan de Rijn in Duitsland werd verkocht. Daar deed ze dienst als loodsstation en restaurantboot totdat ze in 1976 door de Nederlandse familie Key werd aangekocht en weer naar Nederland kwam om geheel hersteld en gerestaureerd te worden. Als eerbetoon aan de laatste kapitein werd ze omgedoopt tot Kapitein Kok. Sinds die tijd heeft ze haar thuishaven in Amsterdam, momenteel aan de Javakade. Het Amsterdamse stadsdeel Zeeburg heeft de Kapitein Kok aangewezen tot locatie voor het, al varende, voltrekken van huwelijken.

In de tijd dat de raderboot de lijndienst onderhield kon ze tot 1.200 passagiers, vracht en vee vervoeren. Nu, na de restauratie, met de veel gerieflijker en luxe accommodatie is de capaciteit maximaal 375 personen. De Kapitein Kok is een echte raderboot met twee schepraderen die onafhankelijk van elkaar kunnen draaien; voor een betere wendbaarheid op de drukke Nederlandse waterwegen is bij de restauratie een boegschroef aangebracht. Het zien van de beide schepraderen in werking vanuit de radersalon is een fascinerend gezicht.

De terugreis

Na te zijn uitgezwaaid door onze Krimpense gastvrouwen en -heren zocht iedereen een plekje in de radersalon of de panaromasalon waar onder genot van koffie

Een hoekje van de radersalon (foto H.C.A. Klip, Krimpen a/d Lek)

Vertrek vanaf de IHC Scheepswerf in Krimpen aan de Lek (foto J. van den Hoofdakker, Harderwijk)

met koek de gesprekken op gang kwamen of werden voortgezet. De tocht bleek niet alleen een herdenkingstocht te zijn, het was ook een terugvinden van oude bekenden die elkaar jaren geleden uit het oog hadden verloren. Men deelde echter allemaal een gemeenschappelijke ervaring, namelijk de evacuatie van de meidagen van 1940. Ook dit derde onderdeel van de dag was een succes.

Na een welkomstwoord en een uitleg over de gang van zaken van de middag en de avond door Pim Strous, kwam Hennie van Wijk aan het woord. Zij haalde haar persoonlijke herinneringen op aan de meidagen van 1940, aan de evacuatie zoals zij die meemaakte. Hennie behoorde tot de groep vluchtelingen voor wie op zaterdag nog geen onderdak was gevonden, zij moest nog een tweede nacht aan boord van de smerige rijnsaken bivakkeren. Haar verhaal is elders in dit nummer opgenomen maar ik wil hier met nadruk wijzen op haar verzoek om eens op Tweede Pinksterdag naar de Grebbeberg te komen als 8 R.I. haar 382 gesneuvelde kameraden herdenkt. De groep van overlevenden wordt ieder jaar kleiner en de groep van belangstellenden helaas ook. Vooral de jongeren komen al helemaal niet meer. Daarna werd het onder het genot van een hapje en een drankje gezellig. Verhalen en anekdotes werden uitgewisseld; er werd rondgelopen, ook op dek, en bij de kapitein in zijn stuurhut op de brug werd in en uitgelopen. Het schutten in de

De Kapitein Kok in de buurt van Schoonhoven. Blijkbaar is iedereen net genodigd aan het buffet want er is niemand aan dek. (foto J. van den Hoofdakker, Harderwijk)

sluizen van Hagestein en Amerongen/Wijk bij Duurstede trok veel bekijks, en commentaar, vooral van de mannelijke passagiers; hier stonden al familieleden van enkele opvarenden de boot op te wachten.

Schutten (foto H.S. Strous-de Haas)

Daar tussendoor stond om half vijf een prima verzorgd buffet klaar in de voormalige eerste klassalon. De hele middag en avond werden de voormalige evacués aangesproken en geïnterviewd door meevarende journalisten van De Gelderlander, de Rhenense Betuwse Courant, De Hank, en RTV Utrecht. De Rhenense videoclub van het trio Hendriks, Looijen en Weijzenfeld draaiden van de hele dag in totaal zes uur film, waarvan na montage een dvd van ruim twee uur overbleef². Tegen zes uur moest burgemeester Naafs medelen dat de aankomst in Rhenen veel later zou worden. De reden was enerzijds dat er een uur later vertrokken was uit Krimpen aan de Lek, anderzijds de sterke tegenstroom waardoor de raderen van de Kapitein Kok de boot niet sneller konden laten varen dan 12 km per uur. Het was wel jammer maar de organisatie besloot Rhenen te melden dat de muziekkorpsen, die voor kwart over zeven gevraagd waren op de Loswal aanwezig te zijn, moesten worden afgebeeld. Er zou iemand van de gemeente naar de Loswal gaan om de afhalers in te lichten over de vertraging.

Rond half tien passeerden we het Ingense veer waar aan de Elsterse kant op de veerstoep alweer Rhenense familieleden stonden te zwaaien die daarna tijd genoeg

hadden om naar Rhenen te rijden waar de Kapitein Kok tussen kwart over tien en half elf aan de Loswal aanlegde. Het was toen aan het donkeren zodat kapitein Van Hulten de bootverlichting aan deed waardoor vanaf de wal mooie foto's gemaakt konden worden.

Aankomst bij de Loswal in Rhenen (foto W. ter Wielen, Rhenen)

‘Het was een geweldige dag, ontzettend leuk om mee te maken. Bedankt!’ werd vele malen gezegd terwijl de deelnemers door Naafs en Stous in het donker van de loopplank werden geholpen.

De begroeting tussen opvarenden en afhalers was uiteraard hartelijk en verhalen over de dag kwamen meteen op gang. Moe van de lange dag en de vele indrukken ging men naar huis.

Voor de organisatoren van de dag was het belangrijk dat de meegereisde huisarts en Rode Kruismedewerkers niets te doen hebben gehad; voor hen was het een werkeloze dag geweest, gelukkig, maar ze hebben dat niet betreurd.

Zo was het voor iedereen een geslaagde dag, van begin tot einde.

¹ Wist u dat Krimpen aan de Lek in vroeger jaren een plaats was vanwaar walvisvaarders vertrokken?

² Deze dvd is op maandag 22 augustus 2005 voor deelnemers aan de tocht vertoond in de hal van het gemeentehuis.

‘65 jaar na dato’ (of 10 mei 2005)

Persoonlijke herinneringen van mevrouw Hennie van Wijk-Verwoert zoals verteld aan boord van de radersalonboot Kapitein Kok op dinsdag 10 mei 2005 tussen Nederlek en Rhenen.

Het begon in Rhenen eigenlijk al in begin september 1939. Toen Engeland en Duitsland in oorlog kwamen werd het Nederlandse leger gemobiliseerd. Rhenen werd toen van de ene op de andere dag overspoeld met militairen. En die moesten onderdak hebben. Iedereen die maar iets ruimte over had kreeg inkwartiering. Soms een paar officieren, soms een heel stel soldaten. Bij mij thuis werden 10 soldaten en 1 korporaal ingekwartierd, in het achterhuis, beneden moesten ze wonen en boven op de zolder slapen. Wij, mijn zusters en ik, vonden het nogal spannend, zoveel jongelui. Maar pas veel later heb ik bedacht dat mijn ouders er wel niet zo erg mee ingenomen zijn

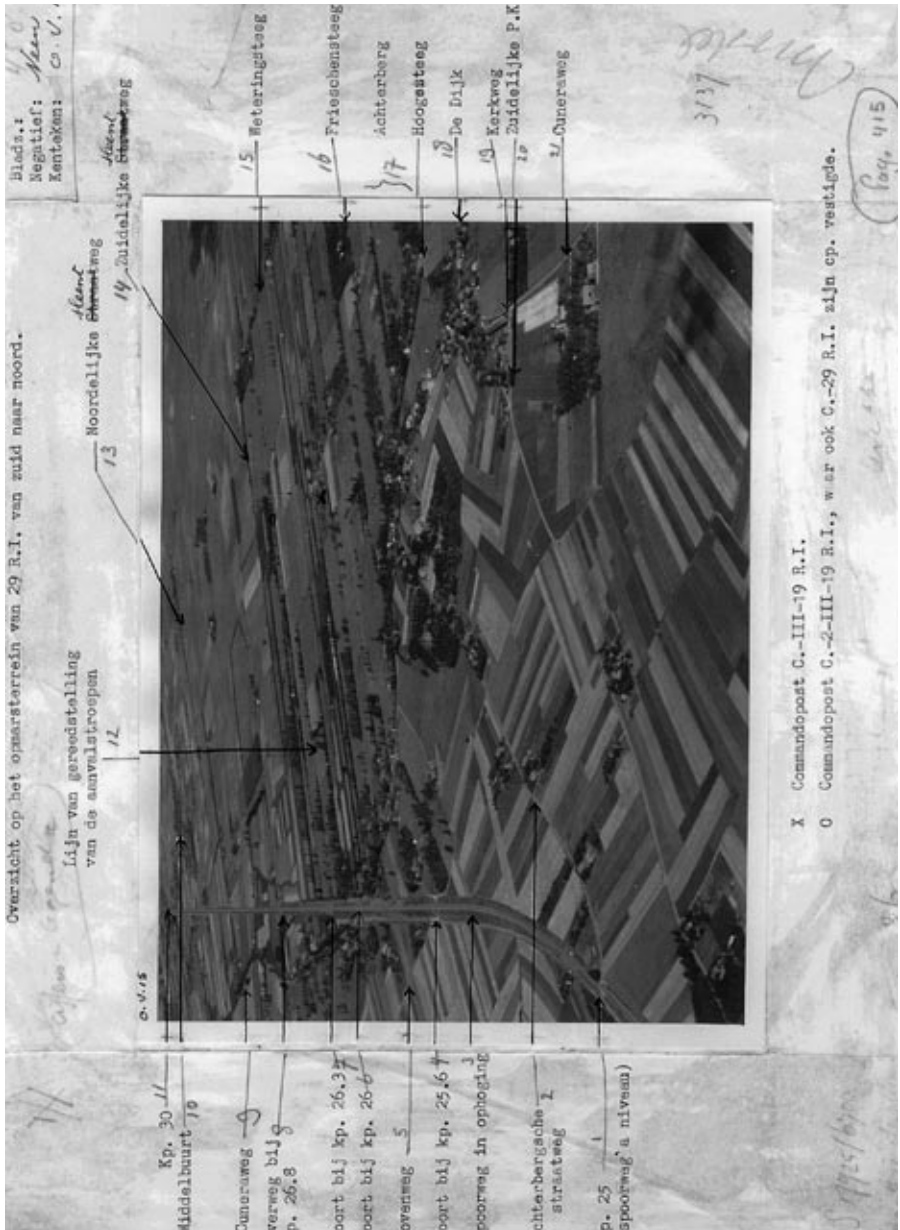
geweest. Je zult maar 4 dochters tussen de 13 en 17 jaar hebben en dan 11 jongens van rond de 20 over de vloer krijgen.

Maar het was, hoe raar het misschien ook klinkt, helemaal geen onplezierige tijd. Dat de reden waarom ze bij ons waren, toch wel zorgelijk was, daar dachten we niet zo bij na. Overdag waren ze druk met stellingen en loopgraven, maar 's avonds en in de weekeinden waren ze thuis of met verlof.

En zo werd het 10 mei 1940. De jongens moesten gepakt en gezakt naar hun stellingen en loopgraven en velen hebben met tranen in de ogen afscheid genomen. De bevolking moest diezelfde dag evacueren; meenemen wat je kon dragen en voor twee dagen eten en drinken. De rijnkaken waarmee we weg moesten, lagen tijdens de mobilisatie al klaar bij de Loswal in Rhenen.

Ik was in die tijd in Veenendaal, dus moest ik met Veenendaal mee evacueren. De omstandigheden waren precies gelijk, ook kolenschuiten, maar het vertrek was aan de Veerweg in Elst. Dus moest iedereen lopen naar Elst. De fiets werd volgeladen met twee koffers en nog een paar tassen aan het stuur. Lopend via de Veenendaalse-straatweg naar de Veerweg. Een hele lange rij mensen. Vooral voor de ouderen moet dat een hele tocht zijn geweest. De mevrouw voor wie ik moest zorgen was toen 74 jaar. Ik weet nog wel dat het prachtig weer was die dag; mooi in bloei alles.

't Was zo'n groot contrast met de toestand waarin wij verkeerden. Hoe we op de boot gekomen zijn weet ik niet meer zo. Er lag wat stro op de grond en er stonden rijen banken in de lengte van de boot. Maar verder was alles nog zwart van het kolenstof.

Overzicht van Achterberg in de mobilisatietijd 1939-1940 (foto Nederlands Instituut voor Militaire Historie Den Haag)

Wij zaten aan de kant. We hadden zodoende nog een steuntje in de rug, zij het dan ook een zwart steuntje. 't Was een schemerige toestand voorzover ik me kan herinneren. Er hingen een paar stormlantaarns. De drankvoorziening was geregeld: er stonden een paar melkbussen met water en een soepschep hing aan de rand. De sanitaire voorziening was ook geregeld: onder de loopbrug was een grote wasketel gezet met een plankje er over heen en dat was het. Voor de privacy was er een zeiltje voor gespannen. Ik heb uitgerekend hoeveel boten er waren en hoeveel mensen, en ik kwam uit op ongeveer 400 personen per boot. Met zoveel mensen was die ton natuurlijk heel snel vol en dan moesten een paar vrijwilligers dat ding omhoog sjouwen en de inhoud over boord kieperen. Soms was 't wel eens te vol met alle gevolgen vandien voor de mensen die in de buurt zaten!

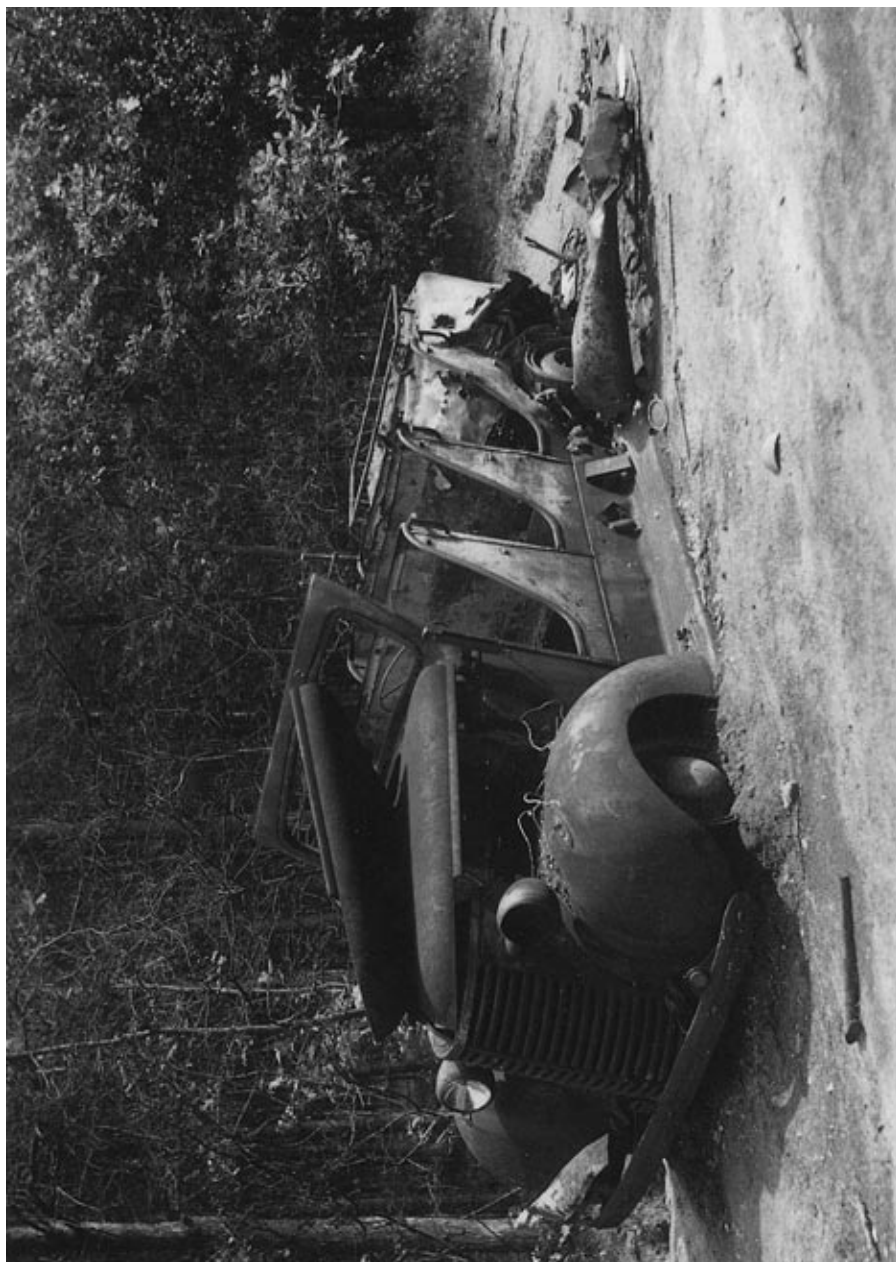
Je kunt je zoiets in deze tijd niet meer voorstellen, maar wij hebben het echt meegemaakt. 't Was vreselijk en bepaald fris rook het ook niet. Als het mocht ging ik met enkele andere jongelui naar boven, op het dek zitten in de frisse lucht. Maar als je dan weer naar beneden moest was het bijna niet te harden. Ik weet nu nog hoe benauwd het was. Ik begrijp nu pas wat het voor oudere mensen geweest moet zijn op die boot, uren en uren opeen gepakt op een bank zonder leuning, met zoveel mensen waaronder een heleboel kinderen die ook wel eens gejangeld zullen hebben. Maar toen was ik jong en dan heb je daar nog geen erg in.

Van wat we gegeten en gedronken hebben kan ik me niks meer herinneren.

De Rhenense mensen zijn allemaal op zaterdag van de boot afgegaan. Voor een deel van de Veense boten kon geen onderdak gevonden worden op zaterdag, maar er werd beloofd dat we echt de volgende morgen eraf konden. Dus moesten we ook de tweede nacht nog blijven zitten. Sommigen gingen op de bodem liggen maar er was te weinig ruimte. Heel vroeg al zondagmorgen ging ik maar weer naar boven. Je raakt in die omstandigheden alle begrip van tijd kwijt; je weet niet meer welke dag het is. Met nog enkele jongeren zaten we toch wel wat aangeslagen te kijken op dat dek. We lagen in de Vaartse Rijn in Jutphaas, nu Nieuwegein, tegenover een katholieke kerk. Ineens begonnen de klokken te luiden en er kwamen van alle kanten mensen in hun zondagse kleren naar de kerk.

We keken elkaar totaal verbijsterd aan. Hoe kon het bestaan, deze mensen kwamen gewoon van huis en gingen gewoon naar de kerk of er niks aan de hand was, terwijl wij in zo'n vreselijke toestand verkeerden! Toen realiseerden we ons dat het zondag was én Pinksteren!

Maar toen gingen we van de boot af. Met vrachtauto's werden we naar de Persilfabriek gebracht. In de wasruimte van het personeel waren veel kranen en daar konden we ons wassen en een hele rij toiletten waar we ook heel blij mee waren. Op een groot grasveld waren lange dissens neergezet en banken en we kregen koffie en witte boterhammen met kaas. En nooit heeft een snee brood met kaas lekkerder gesmaakt dan toen daar buiten.

Na de gevechten van mei 1940. (foto Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag)

Na nog enkele omzwervingen in de vrachtauto kwamen we eindelijk terecht in Woerden bij een jong gezinnetje. Woensdag was de capitulatie en onmiddellijk zagen we al grote troepen Duitse soldaten marcheren. 'k Vond het toch wel beangstigend toen.

Donderdag kregen we orders om weer naar Veenendaal terug te keren. Met vrachtauto's werden we tot het station in Veenendaal gebracht. Verder moesten we lopen. In 't Veen was niks gebeurd maar wel waren van een gedeelte van de Kerkewijk en de Kanaalweg de huizen opgeblazen. Ze stonden in het schootsveld. Dat dat zou gebeuren was wel bekend maar, heel naïef, we dachten dat het in werkelijkheid wel mee zou vallen. We konden het ons eenvoudig niet voorstellen. En daar stonden we dan, elk met een koffer en een tas voor een grote puinhoop. Dat was vreselijk. Waar moesten we heen? Er was nog bijna niemand terug. We gingen op weg, kijken of er al familie was thuis gekomen. Ze woonden in de Hoofdstraat en in de Zandstraat. We kwamen langs de Markt en daar werd op de ramen getikt. Een mevrouw kwam naar de deur en vroeg waar we heengingen. Ze wist dat we geen huis meer hadden.

We mochten toen onze bagage daar laten staan en als er nog niemand thuis was mochten we daar logeren. Dat was een geweldig aanbod. Er was inderdaad nog niemand thuis. De volgende dag mocht ik de fiets van de gastvrouw gebruiken want ik wou naar Rhenen om te zien hoe het met mijn familie was. Men zei wel: 'Er schijnt gevochten te zijn in Rhenen', maar wat we ons daarbij moesten voorstellen wisten we totaal niet. Dus ik ging op weg. In mijn eentje. Bij La Montagne de Cuneraweg op. Dat was toen nog een smalle kronkelige weg. En al gauw zag ik de narigheid. Een nog rokende ruïne van een boerderij, dood vee in de wei, een paard met opgezwollen lijf en stijve benen, een dood kalf midden op de weg waar ik met afgewend hoofd langs fietste. Ik snap nog steeds niet dat ik niet terug ben gegaan.

De gevolgen van de oorlog werden steeds duidelijker. Kapotte huizen en schuren. Bomen die half ondersteboven lagen en gaten in de weg. Hoe die daar kwamen wist ik toen nog niet. Wat me wel opviel was dat het zo doodstil was. Ik hoorde helemaal niets. Onder de poort door, de Lijnweg was er toen natuurlijk nog niet. Toen lag de oorlog in al zijn verschrikkingen voor me. Langs de kerk en de school ging ik en toen, daar waar nu Wiesenekker en Hijnekamp wonen, stond een kruiwagen midden op de weg. Er lagen twee dode militairen op en twee mannen kwamen met een derde aandragen uit een huis daar tegenover. Ze keken me wel vreemd aan alsof ze dachten: 'Wat moet dat kind hier nou?'. Ik reed verder de hoek om naar de Boslandweg en tegen een telefoonpaal zat nog een soldaat. Het geweer had hij nog in zijn armen. Vreselijk.

In de weg daar waren allemaal gaten, er lagen plankjes overheen. Ik fietste er zigzaggend tussendoor naar de Boslandweg. Later werd bekend dat er onder die plankjes landmijnen lagen. Er zijn daardoor nog drie spoorwegmensen omgekomen.

Thuis aan de Boslandweg was natuurlijk niemand. Alle ruiten waren eruit en de dakpannen waren kapot en het was een onbeschrijflijke troep. Toen voelde ik me ineens zo erg verlaten en kreeg ik het zo benauwd dat ik heel hard terug ben gefietst, weer langs alle ellende en weer langs de plankjes. In Veenendaal was het net of ik in een andere wereld terecht kwam.

Na een week ben ik nog eens gegaan. 't Was al heel anders. Het dode vee was weg en bij de huizen lag beddengoed buiten en de was hing aan de lijnen. Mannen werkten op het land. Thuis aan de Boslandweg zat mijn vader op het dak om dakpannen te vervangen. Voor mij was toen het leed geleden.

Al gauw begon het leven weer zijn gang te hernemen maar weinig konden we vermoeden dat we toen pas aan het begin waren, dat we als het ware de duisternis pas ingingen. Dat we nog eens zouden moeten vluchten voor het oorlogsgeweld. Weer alles moesten achterlaten, en negen maanden weg zijn. Soms bij familie verblijven en soms bij vreemde mensen onderdak krijgen. Dat is op zichzelf al moeilijk. Maar als er dan ook nog niet genoeg te eten is en weinig te stoken, dan is het dubbel erg.

Maar nooit zal iemand van ons vergeten hoe groot het gevoel van bevrijding was op die vijfde mei. Zo geweldig na al die jaren. Eerst nog wat voorzichtig, was het wel echt waar? Later heel uitbundig. En nooit vergeet ik hoe we in een dankdienst in een kerk in Driebergen het Wilhelmus zongen. Van de dienst zelf weet ik niks meer behalve dat het stampvol was en we ons volkslied zongen. De dominee was een oudere man met grijs haar. Hij had een grote oranje strik op zijn toga en de tranen liepen hem over de wangen. Als we bij de dodenherdenking op de Grebbeberg het Wilhelmus zingen moet ik er nog dikwijls aan denken.

Nog even terug naar het begin, Op 10 mei 1940 vandaag 65 jaar geleden, hebben we, velen van ons tenminste, afscheid genomen van de jongens die naar hun stellingen moesten. Acht maanden hadden ze bij ons doorgebracht. Van hen zijn er 382 niet teruggekeerd. Hun kameraden komen nog elk jaar op Tweede Pinksterdag naar de Grebbeberg om ze te herdenken. De groep wordt elk jaar kleiner. Jammer genoeg wordt ook de belangstelling van ons steeds minder. De jongeren komen al helemaal niet meer.

Maandag a.s. is het weer Tweede Pinksterdag en zullen de nabestaanden komen. De burgemeester zal er zijn en ook de Commissaris van de Koningin. Eben Haëzer en Ons Genoegen zijn er ook ieder jaar. 't Zou heel fijn zijn als degenen onder ons die dat kunnen óók zouden komen om nog eens aan de jongens te denken. Ik weet wel dat Pinksteren voor velen van ons een speciale dag is. De kinderen komen of wij moeten naar hen toe of we gaan gewoon uit.

Laten we deze keer nog eens naar de Grebbeberg gaan!

Villa Hreni 855 – Rhenen 2005 = Rhenen 1150 jaar!

Ton van Drunen

7 november 855

Bovenstaand het tijdstip en de schrijfwijze van de eerste vermelding van onze stad in de geschreven geschiedenis, althans voor zover wij op dit ogenblik weten. Natuurlijk in een andere spelling dan de huidige. Sterker nog, in een andere taal dan de onze, namelijk in het Latijn van de Vroege Middeleeuwen, de taal van de kerk en van de enige groepering die toen de schrijfkunst machtig was, namelijk de geestelijkheid.

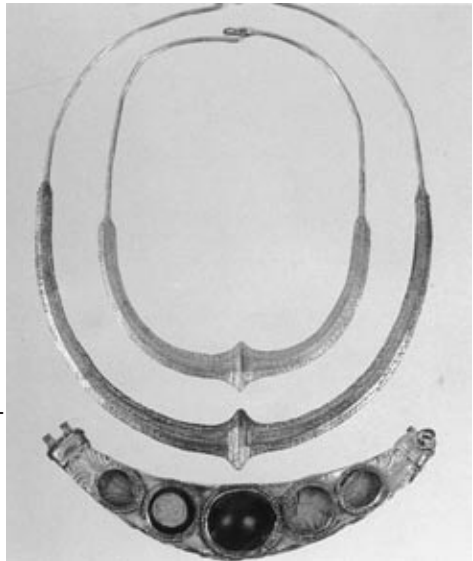
Alleszins de moeite waard, lijkt ons, om eens na te pluizen wat deze benaming inhoudt en in welk verband Villa Hreni in onze streekgeschiedenis een rol speelt. Daarnaast is het wellicht aardig te vermelden dat het in november aanstaande 1150 jaar geleden is dat Rhenen voor het eerst in de geschiedenis opduikt.

De Vroege Middeleeuwen

Het verhaal speelt zich af in de zogenaamde Vroege Middeleeuwen die we gemakshalve maar tussen ± 500 n.C. en ± 1000 n.C. dateren. Om te beginnen keren we terug naar de tijd dat het Romeinse Rijk in zijn voegen kraakte en tenslotte (althans het Westromeinse Rijk) ophield te bestaan. Eén van de oorzaken van de val van deze meer dan 1000 jaar oude wereldmacht was de Grote Volksverhuizing. Vele volken raakten op drift en kozen zich na de nodige omzwervingen een nieuwe woonplaats.

Toen de wolven stof, die de voeten van de rondtrekkende stammen opwierpen, eindelijk neergedwarreld waren bleken onze streken, om het vereenvoudigd

voor te stellen, grofweg bevolkt te worden door het bekende drietal: de Franken, de Friezen en de Saksen. De geschiedenis bekommert zich niet of nauwelijks om het lot van de volkeren als Bataven, Kaninefaten en andere die al eeuwenlang in onze streken woonden. Zij zijn ofwel omgebracht door, ofwel opgegaan in de nieuwe bewoners

De goudschat van Rhenen (Zie: Folder Het Rondeel)

van onze streken. De laatste optie is naar de moderne opvattingen het meest waarschijnlijk.

De Franken

Overigens waren de invallen der Germanen al heel lang vóór het bovengekozen jaartal 500 n.C. begonnen. Reeds rond het jaar 275 overschreden de Franken de Limes, de noordgrens van het Romeinse Rijk, voor de eerste keer. Deze Limes werd over honderden kilometers gevormd door de Rijn, een bewust gekozen natuurlijke grens, die in de Romeinse nadagen nauwelijks een beletsel vormde voor de hordes Germanen die likkebaardend uitkeken naar de vele rijkdommen die de streken aan gene zijde van de Rijn hun beloofden.

*Vogelfibula uit het Frankische grafveld van Rhenen
(Uit: Folder Het Rondeel)*

de Romeinse provincie Gallië een nieuw, maar wel veel bescheidener rijk. Hun koningen rekenden zich tot het Merovingische Huis, genoemd naar de wat mistige voorvader Merovech.

De Merovingers

Een van de bekendste Merovingische vorsten was Chlodowech (oftewel Clovis) die zich rond 500 tot een soort christendom bekeerde dat vooral hem goed uitkwam.

De Franken vormden in die periode een soort stammenzwerm, een samenraapsel van vele stammen die mogelijk verwante talen spraken en misschien een soort gemeenschappelijke culturele achtergrond hadden. Diverse Frankische stammen verleden al spoedig hun naam aan landstreken die soms eeuwenlang behouden bleef. Zo hangt de naam Hamaland samen met de Chamaven. Hamaland vormde het gebied rond de Gelderse IJssel, dat geruime tijd een belangrijke rol in de Vroege Middeleeuwen speelde. Salland, het westen van Overijssel, herinnert ons aan de Saliërs, ook een Frankische stam. Overigens trokken de Franken aanvankelijk veel verder naar het zuiden en stichtten op de puinhopen van

Koning Clovis volgens een 19e-eeuwse zienswijze (Uit: James, De Franken, blz. 91)

Ondanks dat hij van nu af overgoten was met een christelijk sausje bleef hij de notoire booswicht die hij vóór zijn doop al was. Hij breidde zijn rijk voornamelijk uit door zijn verwanten, aanvoerders van naburige Frankische stammen, in de kortste keren naar het hiernamaals te zenden. Degenen die de dans ontsprongen nodigde hij op een verzoeningsfeest. Tijdens deze uiterst bloedige spijtbetuiging roeide hij ook deze deerniswekkende domoren uit. Clovis en enkele opvolgers maakten in hun tijd, in navolging van de Romeinen, de Rijn weer tot noordgrens van het almaar groeiende Frankische Rijk.

Na verloop van tijd stelden de Merovingische vorsten plaatsvervangers aan die de titel majordomus oftewel hofmeier kregen. Deze functie werd net als de vorstentitel erfelijk en daarmee trokken de hofmeiers steeds meer macht aan zich, zozeer zelfs dat zij op den duur de echte vorst langzaam maar zeker overvleugelden.

De Fries-Frankische strijd om de hegemonie aan de Rijn

Aan het einde van de 8ste eeuw en het begin van de 9e eeuw vormde de Rijn niet alleen de grens, maar ook een twistappel tussen de Merovingische koningen en de vorsten die het Friese koninkrijk leidden. Deze periode levert zoveel verhaalstof juist voor onze omgeving op, dat we hierop liever later in een apart artikel terugkomen.

De Pippiniden

Naar de eerste majordomus Pippijn werd dit geslacht van erfelijke hofmeiers de Pippiniden genoemd. Diens nazaat Pippijn III was iemand die een kleine gestalte aan een helder verstand paarde. Naar de eerstgenoemde eigenschap werd hij in de geschiedenis als Pippijn de Korte bekend. Op een gegeven moment vroeg deze majordomus zich af wie nu eigenlijk de titel koning der Franken verdiende, hij die in naam de macht had of hij die de macht in werkelijkheid uitoefende. Hij stelde

Reliëf met afbeelding van Pippijn de Korte (Uit: Blok, De Franken in Nederland, blz 59)

deze vraag niet alleen aan zichzelf, maar ook aan de paus, hiermee van grote sluwheid en berekening getuigende. De paus, zeker niet wars van wat gewin op geestelijk en wereldlijk terrein, immers de Frankische gebiedsuitbreidingen gingen ten koste van heidense samenlevingen als de Friezen en de Saksen, koos desgevraagd voor Pippijns tweede zienswijze.

In 751 sloot Pippijn III de laatste Merovingische vorst, naar alle waarschijnlijkheid een weergaloos watje, op in een klooster en liet zich door de paus tot koning zalven, daarmee impliciet de paus als zijn meerdere erkennend.

De Karolingers

De zoon van onze kleine Pippijn en diens vrouw, Berthe met de Brede Voeten, was een man van ongewone afmetingen. Geen wonder dat hij als bijnaam 'de Grote' voerde. Naar hem kreeg het nieuwe geslacht van Frankische koningen de naam van Karolingers oftewel het Karolingische Huis.

(Uit deze eerste alinea blijkt wel dat men in de Vroege Middeleeuwen minstens zo gretig bijnamen uitdeelde als in Rhenen tot zo ongeveer een halve eeuw geleden.)

Karel de Grote bleek in alle opzichten een geweldenaar. Hij stelde zich de Romeinse keizers van lang geleden als voorbeeld en trachtte met zijn Frankische Rijk in omvang en belangrijkheid het Romeinse Rijk naar de kroon te steken. Van 768 tot 814 kreeg hij ruimschoots de tijd om die idealen na te jagen.

Karolingische instellingen

Het Frankische Rijk was in de eerste plaats een agrarische maatschappij. Geld was er nauwelijks in omloop, handel was ruilhandel en beloningen werden in grond geschonken. Van de vele vernieuwingen hadden om bovengenoemde redenen op zijn minst drie te maken met grond en bodem.

Ruiterstandbeeld van Karel de Grote uit omstreeks 860 (Uit: Blok, De Franken in Nederland, voorzijde omslag)

Het drieslagstelsel

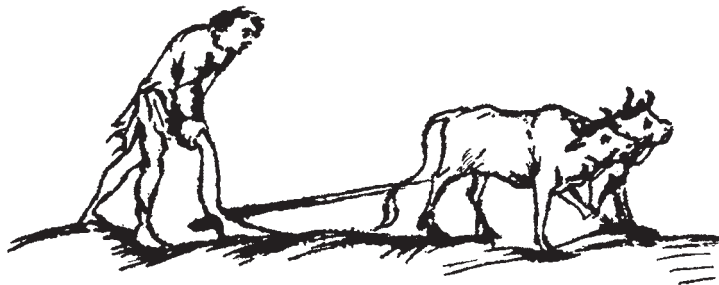
Het beschikbare akkerland van een boerenhoeve werd verdeeld in drie delen. Het eerste stuk werd ingezaaid met wintergraan, het tweede deel werd bebouwd met zomergraan, terwijl het derde stuk braak bleef liggen. Het jaar daarop werd dit derde stuk met wintergraan, het eerste deel met zomergraan ingezaaid, terwijl nu het tweede part braakland werd. Bij gebrek aan adequate bemesting was dit de manier om redelijke opbrengsten te verzekeren.

Het domaniale stelsel of hofstelsel

Een vorst beschikte over een groot aantal koninklijke domeinen. De grond van een domein of hof, toen ook vaak villa genaamd, was verdeeld in tweeën. Het eerste deel, het saalland behoorde aan de sael of sale, de versterkte boerderij oftewel de hof van de landheer. Het tweede stuk werd verdeeld onder de horigen, die letterlijk bij zo'n stuk land hoorden. Zij bebouwden deze akkers voor eigen onderhoud en moesten een deel van de opbrengst als pacht in natura aan de landheer leveren. Vaak kwam dit neer op een tiende van de oogst. Daarnaast waren zij verplicht herendiensten te verrichten, vooral in de vorm van arbeid op het saalland.

Het feodale stelsel of leenstelsel

Karel verdeelde zijn reusachtige rijk in gouwen die hij door een gouwgraaf liet beheren. De grootste stukken lagen aan de grenzen, heetten marken en werden bestuurd door een markgraaf. Al vóór Karel de Grote beleende de vorst zijn trouwe vazallen vanwege hun diensten met een groot stuk grond, een koninklijk domein. Hiermee kon de vorst zijn belangrijke onderhorigen bij gebrek aan contanten belonen. In dit stelsel was de vorst de leenheer, zijn vazal de leenman, terwijl het grondbezit het leen werd genoemd. Dit leen viel na de dood van de vazal weer aan zijn heer toe. Tijdens een sterke vorst als Karel de Grote gaf dit geen probleem, maar onder zijn zwakkere opvolgers trachtten leenmannen de verkregen grondgebieden naar hun kinderen door te schuiven. Met andere woorden: de lenen werden erfelijk.

Frankische voorloper van de ploeg uit rond 830 (Uit: Blok, De Franken in Nederland, blz. 21)

Karels opvolgers en hun tijd

De zoon van Karel de Grote was Lodewijk de Vrome, een man die krachtens zijn bijnaam alleen al, zijn heil in een andere richting zocht dan zijn vader. Er ging onder deze vorst dan ook heel wat mis, vooral toen zijn drie zonen zelfs al tijdens het leven van Lodewijk, het niet eens konden worden over de opvolging. In 843 werd het Karolingische rijk dan ook in drieën gedeeld.

Karel de Kale kreeg West-Francië, Lodewijk de Duitser Oost-Francië en Lotharius het middendeel, een vrij smalle strook die liep van de Waddenzee tot in Italië. Onze streken maakten deel uit van het rijk van Lotharius, al spoedig Lotharike, later Lotharingen geheten.

De Vikingen

Al tijdens de regering van Karel de Grote vonden de eerste invallen van de Noormannen plaats. Karel organiseerde een kennelijk afdoende kustverdediging, zodat zijn rijk tot aan zijn dood vrijwel gevrijwaard bleef van deze rooftochten. Tijdens de regering van zijn zoon en opvolger, Lodewijk de Vrome dus, kwamen de Noormannen terug. Lodewijk bleek een heel wat zwakker figuur dan zijn vader. Hij leefde, zoals al eerder opgemerkt, voortdurend in onmin met zijn drie zoons, die elkaar de opvolging betwistten. Geen wonder dat de Vikingen hun kans schoon zagen.

De inval van de Deense vorst Harald was misschien zelfs uitgelokt door Lotharius, één van de drie zonen van Lodewijk. Vanaf 834 en 835 vonden aanvallen op Dorestad (nu Wijk bij Duurstede) plaats, de grootste en belangrijkste stapelhaven van het Karolingische rijk. Na de zoveelste aanval van de Noormannen trokken de inwoners van Dorestad voorgoed weg en verdween deze plaats als het ware van de kaart. Uit de grote hoeveelheid rooftochten kiezen we het brandschatten en uitmoorden

Reconstructie van een boerderij uit circa 800 (Uit: *Heidinga, Verdwenen dorpen in het Kootwijkerzand*, blz. 23)

van Utrecht (toen Trajectum of Tricht geheten) in 857. Bisschop Hunger vluchtte naar Sint Odiliënberg in Noord-Limburg. De bisschoppen riepen Deventer tot hun nieuwe (tijdelijke) zetel uit en keerden pas aan het einde van de 10e eeuw naar Utrecht terug, toen er een einde kwam aan de invallen der Vikingen.

Terug naar Rhenen

Uit deze roerige tijd stamt het document dat de naam Villa Hreni voor het eerst vermeldt.

Folckerus

Op 7 november 855 schonk een zekere Folckerus verschillende goederen aan het klooster te Werden. Kort daarop vond zijn intreden in hetzelfde klooster plaats. Ondertekening van de akte van overdracht vond plaats op Villa Hlara, een landgoed bij de huidige Laarsenberg, voor ons het gedeelte van de Grebbeberg aan de noordzijde van de Grebbeweg. Daar bovendien een niet onaanzienlijk deel van zijn vele landgoederen in de omgeving van Rhenen lag, is het boeiend te weten wie hij was en wat hem destijds bewoog.

Folckerus moet een voornaam edelman zijn geweest. Sommige historici menen te kunnen aantonen dat hij van Friese afkomst was, anderen wijzen erop dat zijn bezittingen in de Friese gouwen aanduiden dat hij een Friese moeder had, terwijl ook gewezen wordt op de mogelijkheid dat hij tot de voorvaders van de Hamalandse graven gerekend moet worden.

Misschien woonde hij zelfs op Villa Hlara.

Bezittingen van Folckerus

Folckerus was, zeker voor die tijd, puissant rijk. Zo had hij bezittingen in tal van gouwen, die overigens in zijn akte van overdracht als pagi (meervoud van pagus) voorkomen. In de oorkonde worden o.a. genoemd: Kinhem (Kennemerland), Westergo, Humsterland (tussen Lauwers en Hunze), Hamaland, de Veluwe, de Betuwe en Flethetti. Vooral de pagi Felua (Veluwe), Batua (Betuwe) en Flethetti (het gebied tussen Grebbeberg en het Almere) zijn voor ons van belang. Daarnaast kan hij mogelijk gerekend worden tot de grote industriëlen van zijn tijd, vooral in verband met zijn landgoederen op de Veluwe.

Van het leven van Folckerus is weinig bekend, al kunnen we iets vermoeden van de overwegingen die hem tot zijn wat merkwaardige stap brachten, uit de volgende woorden:

‘... bevreesd geworden voor het onzekere einde van dit beklagenswaardige leven en uit overweging van de vele en menigvuldige rampzalige gebeurtenissen die er de laatste tijd hadden plaats gevonden...’. Dus toch die tijd vol onrust en gevaar die we hiervoor al beschreven.

Bovendien had Folckerus bij zijn beslissing een goed voorbeeld voor ogen:

Lotharius, de heerser over het naar hem genoemde Lotharingen, waartoe onze omgeving, zoals eerder opgemerkt, behoorde, had kort tevoren eveneens zijn bezittingen aan het klooster van Werden geschonken en was als monnik ingetreden. Dat hij kort daarop stierf lag meer aan de hoge leeftijd van deze Karolinger, dan aan de gevaren van het kloosterbestaan.

Werden

Dat Folckerus het verafgelegen klooster Werden koos, is misschien ook niet zo verwonderlijk als we misschien in eerste instantie denken. Dit klooster lag aan de Ruhr niet ver van het huidige Oberhausen. Het bestond nog niet zo lang, want het was in 799 gesticht door de bekende Friese christenprediker Liudger, die zes jaar later in Munster tot bisschop gewijd werd. Stamverwantschap tussen Folckerus en Liudger was mogelijk een reden voor zijn keuze. Liudger had dit klooster in zijn eigen Friese omgeving willen stichten, maar, alweer, de rooftochten van de Noormannen in de kustgebieden, weerhielden hem hiervan. Is Folckerus ook voor dit argument gevoelig geweest?

De akte van overdracht

Die akte begint met de woorden:

In pago que dicitur Flethetti

In villa Hlara

Ofwel

In de gouw die Flethetti heet

Op het landgoed Laar.....

Het aantal bezittingen en de samenstelling ervan, alsmede de landbouwers, worden vervolgens genoemd: Op het landgoed Laar liggen 2 boerderijen, waarvan 1 behoort aan Frithuric en een halve aan Athalgot. Vervolgens gaat de oorkonde verder met

In villa Hreni mansum I unum

Op het landgoed Hreni ligt kennelijk minimaal 1 boerderij, die voor de helft van Meginbraht en voor de helft van Asgrim is. Daarna volgt

In villa que dicitur Rimbrahti Boso

ofwel

Op het landgoed genaamd Remmerden

Tenslotte wordt er gesproken over bezittingen *in Hnodi* (de Nude) en rechten *In silva Hrenhem* (Renswoude of de bossen rond Rhenen?)

Hoe dan ook, uit het oudste geschrift dat de naam Villa Hreni vermeldt, komt niet veel meer voor dan hierboven staat. Een landgoed dus, een koninklijk domein misschien, waarop een aantal boerderijen staan.

Of er een centrale vronhoeve gestaan heeft waar de tienden verzameld werden en

231^v

Lienden, 26 Dec. 1892.

Aan den Welld. Heer Dr. W. Plecke
Dir. v. h. Rijksmus. v. oudh. te Lenden.

Welld. Heer!

Een rondtrekkend koopman uit Achterberg, gem. Rhenen, zeide mij l. l. Vrijdag, dat op den Heymen berg (Levendaaal) vele potten en wapenen waren opgegraven, en wees mij bij wien nog een paar potten te koop zouden zijn, tevens zeide hij, dat de ontgravingen al sedert eenigen tijd waren geëindigd, waarom ik besloot, wegens drukke, een bezoek aan Achterberg tot het den 2de kerstdag uit te stellen.

Daar ik niet vernam, dat er eenig museum, gedurende genoemde opgravingen kennis van deze, denk ik in 't belang van 't Rijksmuseum v. Oudheden niet ondienstig te zijn.

waar de grootgrondbezitter zelf of zijn hofmeier woonde? Het moet haast wel. Wat meer zekerheid hieromtrent geeft een kleine eeuw later het feit dat de rondreizende Otto I de Grote, de eerste keizer van het Roomse rijk der Duitse natie, opvolger van het Karolingische rijk, hier een charter, een oorkonde, uitvaardigt. Het kan haast niet anders of hij heeft in het jaar 944 in deze omgeving op zijn minst overnacht, wat weer de overtuiging wettigt dat we kunnen spreken van een koninklijk domein met een curtis, een hof oftewel vroomhoeve. Verdere historische gegevens uit deze periode zijn niet gevonden.

De archeologie

Wie wat betreft de geschreven bronnen aan het einde van zijn Latijn is, kan op zijn hoogst nog te rade gaan bij de archeologie.

Het grafveld op de Laarsenberg

Op 26 december 1892 meldt de amateur-archeoloog G.J. Brenkman uit Aalst dat hij op 2e kerstdag een bezoek heeft gebracht aan de noordelijke helling van de Heymenberg, de toenmalige benaming van Grebbeberg + Laarsenberg. Daar had hij de resten van een oud grafveld gezien, dat kort tevoren totaal verstoord was door een aantal landarbeiders. Hij kon nog wat restjes kopen van de aanwezigen. Het merendeels vernielde aardewerk en wat zwaar gecorrodeerde wapens bood hij aan de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, de heer W. Pleyte, aan. De juiste locatie van het grafveld is in de loop van de tijd helaas verloren gegaan, maar de vondsten waren Merovingisch, zo niet Karolingisch en dus mogelijk uit de periode van Folckerus. Het grafveld kan onmogelijk ver van Villa Hlara, de vermoedelijke verblijfplaats van, alweer, Folckerus gelegen hebben.

IJzerindustrie op de Veluwe

Hiervóór is al kort aangeduid dat Folckerus door zijn bezittingen op de Veluwe misschien tot de kleine kring van vroegmiddeleeuwse grootindustriëlen behoorde. Ook hier kunnen we slechts te rade gaan bij de archeologie; schriftelijke bronnen zijn er niet. Bij die Veluwse bezittingen gaat het ook om bossen. Die wouden zijn vóór en in de tijd van Folckerus deels gekapt om van het hout houtskool te bereiden.

Het stelselmatig verdwijnen van de bossen liet grote kale stukken na, die weer onder invloed van zon en wind aanleiding gaven tot grote zandverstuivingen. Vooral in de droge 10e eeuw zijn hele dorpen, o.a. Kootwijk, daardoor onder het stuifzand terechtgekomen, akkers evengoed als de huizen. Het huidige Kootwijk is dan ook de voortzetting van een latere nederzetting dan het oorspronkelijke, door het zand bedolven, plaatsje Kootwijk.

Nog maar enkele decennia geleden werd ontdekt dat zich op verschillende locaties,

maar vooral bij Apeldoorn. enorme hoeveelheden ijzerslakken bevonden. Verder onderzoek toonde aan dat er op de stuwwallen massa's klapperstenen lagen. Een klappersteen bevat een hoeveelheid ijzererts die zich rond een kleine kern concentreert. Als door krimp deze kern zich van de buitenwand losmaakt, kun je deze steen bij schudden horen 'klapperen'. Door verhitting met houtskool wonnen de vroege middeleeuwen ijzererts dat vervolgens tot wapens en gereedschap werd omgesmeed. IJzeruitvoer vond plaats via de Rijn. Deze export was gericht op Wijk

Voorwerpen uit het Frankische grafveld van de Laarsenberg, 6e en 7e eeuw (Uit: Besteman e.a., Medieval Archaeology in the Netherlands, blz. 22)

bij Duurstede, waar de zwaarden en bijlen een gewild verkoopartikel vormden. De Frankische wapens waren superieur aan de Noormannenzwaarden. Ziedaar de grote belangstelling voor Wijk bij Duurstede, vooral van de Vikingen. Het is denkbaar, maar niet bewezen, dat grootgrondbezitters als Folckerus bij deze ijzerproductie welvoeren.

Korte samenvatting

Na een betrekkelijk lange inleiding waarin iets verteld wordt over de Vroege Middeleeuwen, vooral om de lezer wat vertrouwd te maken met dit schimmige en lang voorbijge tijdvak, waarin voor het eerst de naam van onze stad figureert, wordt de aandacht gericht op Folckerus. Zijn geschiedenis blijkt een opeenhoping van beweringen te zijn, die doorspekt worden met termen als waarschijnlijk, misschien, vermoedelijk en mogelijk. Desondanks ontstaat er een min of meer samenhangend verhaal omtrent iemand uit de vroegmiddeleeuwse elite. Mij stond echter vooral voor ogen aan te tonen dat Rhenen en omgeving al in de Karolingische periode van de Vroege Middeleeuwen een rol van enige betekenis speelde. Dat de oorspronkelijke akte van overdracht van 7 november 855 spoorloos verdwenen is en wij ons moeten behelpen met door ijverige monniken van Werden afgeschreven exemplaren doet niets ter zake. Het feit dat dit artikel zó kort voor het tijdstip verschijnt, waarop het 1150 jaar geleden is dat Rhenen voor het eerst genoemd wordt, berust niet op louter toeval.

Bronnen

- Besteman, J.C., e.a., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen/Maastricht 1990
Blok, D.P., *De Franken in Nederland*, Bussum 1974
Caenegem, R.C. van, e.a., *De Lage Landen van prehistorie tot 1500*, Amsterdam/Brussel 1978
Es, W.A. van, e.a., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht 1994.
Halbertsma, H., *Frieslands oudheid*, Utrecht 2000
Hegener, Michiel, *Het land van Folckerus*, Amersfoort 1997
Heidinga, H.A., *Verdwenen dorpen in het Kootwijkerzand*, Schaffelaarreeks nr. 3
Iterson, W. van, *De stad Rhenen*, Assen 1960
Iterson, W. van, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*, dissertatie 1932.
James, Edward, *De Franken*, Baarn 1988.
Jansen, H.P.H., *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht/Antwerpen 1971.

Willem van Leusden, topograaf en surrealist (1886-1974)

Ad J. de Jong

Onder deze titel liep er van 7 september tot 23 oktober 1983 een tentoonstelling in wat toen nog heette het Streekmuseum te Rhenen.

In december 1998 kocht het museum op de Veiling Van Gendt te Amsterdam voor f 360 een grote ets (64.5 x 40 cm) van de Utrechtse kunstenaar met op de voorgrond de Doelenwal en daarachter de Cuneratoren.

Enkele jaren geleden werd door mij dezelfde 'ets' aangekocht, gesigneerd door W. van Leusden, afdruk 38/125. 'Ets', omdat ons verenigingslid Ton van Drunen op mijn verzoek onlangs het exemplaar aanwezig in museum Het Rondeel onderzocht omdat ik benieuwd was naar het afdruknummer hiervan. Hij vond echter geen nummer maar op de 'ets' stond bovenaan Caramelli & Tessario en dacht dat het mogelijk een litho was mede gezien het nogal grote formaat. Daarom werd mijn eigen exemplaar aan een nadere studie onderworpen en werd vastgesteld dat de naam van de drukker mogelijk gecamoufleerd is om de afdruk op een echte ets te laten lijken. Dit even terzijde en het staat los van het feit dat Willem van Leusden wel degelijk een dergelijke ets heeft gemaakt.

Wie was deze Willem van Leusden die het de moeite waard maakte in 1983 te Rhenen een tentoonstelling aan zijn werk te wijden?

Willem van Leusden werd op 25 september 1886 in Utrecht geboren. Zijn vader werkte als ambtenaar bij het Staats Spoor dat samen met onder andere

Cuneratoren te Rhenen (Ets, oorspronkelijk uit 1916; exemplaren in collecties Museum Het Rondeel en fam. De Jong)

Zelfportret (Olieverf/paneel 1913, 52 x 42,5 cm)

de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij samenging tot wat later de Nederlandse Spoorwegen ging heten. In de herinneringen van Van Leusden komt zijn moeder naar voren als een dominerende gestalte die op het gezin een sterk orthodox calvinistisch stempel drukte. Van de negen kinderen die uit het huwelijk van zijn ouders werden geboren, stierven er vijf al in het eerste levensjaar. Van de overgeblevenen trouwden de twee dochters beiden met een dominee. Hij had verder nog een oudere broer.

Al op jonge leeftijd vertoonde Van Leusden aanleg voor tekenen en schilderen. Zijn prestaties op school waren echter niet briljant. De schooldirecteur van de Utrechtse gemeentelijke HBS

ontdekte dat de kwaliteiten van zijn pupil op een ander vlak lagen. Hij zag er kans toe de ouders over te halen om hem een andere opleiding te laten volgen, namelijk aan een kunstnijverheidsschool.

Op achttienjarige leeftijd vervolgde Willem zijn opleiding aan de Haagse Kunstacademie, waar hij om vooruitzicht te hebben op een redelijk inkomen de Middelbare Akte Handtekenen behaalde.

Uit de vroegste periode is niet veel werk bewaard gebleven, ook niet uit de Haagse periode (1902-1906), maar een dertigtal schetsbladen die in deze jaren ontstonden bewijzen dat hij al vroeg over een vaardige hand beschikte.

De bladen zijn ontstaan in de omgeving van Utrecht, het Zuid-Hollandse polderland en het IJsselgebied rond Kampen. Molens, vaarten met schuiten, kerken en schilderachtige boomgroepen vormen een traditioneel bestand aan motieven. De techniek is gevarieerd, potlood- en pentekeningen overheersen; enkele bladen met experimenten in kleurkrijt, of op gekleurd papier.

Na het behalen van zijn akte volgde een stap die de artistieke loopbaan van Van Leusden in belangrijke mate bepaald heeft; hij ging naar de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam. Van 1907 tot 1910 bezocht hij daar het avondonderwijs in de etsklas.

De etskunst kende in deze stad een rijke traditie. Na aanvankelijk als vrije kunstuiting op de achtergrond te zijn geraakt, was door de Nederlandse Etsclub de

etskunst tussen 1885 en 1895 op een hoog niveau gebracht.

Van die etskunst is vooral Maurits van der Valk op de volgende generatie etsers van invloed geweest. Hij had door met de sombere traditie van de Haagse School te breken de weg bereid naar een nuchtere, bijna zakelijke, visie op de natuur en de stad. Tot die jongere generatie behoorde ook de leermeester van Van Leusden: Pieter Dupont.

Dupont werkte aanvankelijk in de trant van Van der Valk, maar rond 1898 deed zich een belangrijke verandering in zijn werk voor, die verband hield met een reis naar Parijs. Hij kwam daar onder de indruk van de sociale misstanden en veranderde van thema. Gravures van werkpaarden langs de Seine moesten op indirecte wijze aan uitbuiting en wreedheid uitdrukking geven. Dit nieuwe thema bracht ook een andere techniek met zich mee; de schilderachtige etslijn week voor de harde lijn van de gravure.

Schedel (Ets 1908, 18 x 19,5 cm)

De etskunst onderwees Dupont echter nog in de trant van Van der Valk. Van Leusden voelde zich het meest door de etskunst aangetrokken en kan als de voortzetter van de traditie Van der Valk – Dupont beschouwd worden.

Er zijn diverse werkstukken uit de etsklas van Dupont bewaard gebleven, waaronder het portret van een oude man en een stierenkop. Dergelijke studies werden ‘naar de natuur’ gemaakt. Het model werd eerst getekend voordat men met het moeizame en langdurige werk aan de gravure begon. Een dergelijke voorstudie - van een pentekening - is van de zojuist genoemde ‘oude man’ bekend.

Al na een jaar etsklas, gaf Van Leusden zijn eerste zelfstandig vervaardigde ets uit: de *Schedel* (1908). Het gaat hierbij om een traditioneel motief dat in academische trant is uitgevoerd. Vanuit het huidige standpunt is het echter opmerkelijk dat de kunstenaar, die op latere leeftijd door de dood geobsedeerd werd, een dergelijk werkstuk in het begin van zijn grafisch oeuvre heeft gemaakt.

Een ets waarin men eveneens een prefiguratie van het latere werk heeft gezien is die van een *Knotwilg* (1909). Hans Redeker, redacteur beeldende kunst van NRC-Handelsblad, schrijft hierover: ‘Veel van de latere Van Leusden is in dit jeugdwerk al aanwezig: de romanticus, gefascineerd door het mysterieuze van een grillige natuur, door alles wat oud, verweerd en door de tijd getekend is, samen met de

graficus, bezeten door de techniek van Hercules Seghers. En het is niet te ver gezocht, daarin al iets te zien van de toekomstige surrealist, voor wie in heel deze mysterieuze wereld van alles wat oud, overwoekerd en getekend is, visioenen gaan opdoemen. Het is alsof hij er veel meer in zag dan een studie naar de natuur'. Ook het thema 'knotwilg' vormt op zichzelf een traditioneel motief; zowel Van der Valk als Dupont maakten vergelijkbare boomstudies. Het vroege etswerk draagt hetzelfde karakter als het schetsboek uit 1904. Veel schilderachtige plekjes in de natuur maar geleidelijk aan verschuift het accent naar etsen met als thema oude monumenten, kerken en kathedralen.

Van Leusden vestigde zich in het voorjaar van 1911 in Maarssen, waar hij op kamers woonde in het 17de eeuwse pand Overkerck (Zandpad 29). Al twee jaar eerder maakte hij in Maarssen een aantal etsen. Hij is daarna in Maarssen blijven wonen.

In 1912 ontvangt hij een koninklijke subsidie voor een studiereis, waarbij plaatsen met kathedralen als Brugge, Gent, Laon, Beauvais, Reims, Amiens, Parijs en Versailles worden aangedaan. Het idee om juist deze oude steden met hun middeleeuwse bouwwerken te bezoeken is kenmerkend voor Van Leusden. Er zijn een aantal voorstudies van de grote kathedraal-etsen bewaard gebleven. Van Leusdens fascinatie voor middeleeuwse architectuur kan echter niet verklaard worden uit zijn voorkeur voor de weergave van lichtreflecties. Vooral het verweerde van de langzaam verbrokkelende steenmassa's trok hem aan.

Een recensie uit 1916 gaat uitvoerig op dit punt in: 'Het bewegende, het brokkelige om het freem der Gotische kathedraal, de rijkdom der Gothiek, meer nog dan haar natuur, vermag Van Leusden in zijn kathedraal-studies uit te beelden. En dit element, het bewegende leven, heeft ook zijn aandacht in de natuur en het gebouw, met denzelfden liefdevollen, op het uiterst ingespannen blik, waaraan de kleinste kabbeling van het leven niet ontgaat. Natuur en architectuur zijn in zijn werk één voor zijne wijze van behandeling. Voor hem zijn de kathedralen als van uit het land verrezen wouden, door dezelfde stuwkracht opgegroeid, die in de natuur beweegt'.

De periode die volgde op de studiereis naar België en Frankrijk markeerde het begin van een nieuwe levensfase voor Van Leusden. In Maarssen namen de burgers hun hoed af voor de met een koninklijke subsidie onderscheiden kunstenaar.

Ook in zijn privéleven voltrokken zich ingrijpende veranderingen; in 1913 trad hij met Ine Haze in het huwelijk. Ine was erg muzikaal en werkte als muziklerares en medewerkster van de destijds bekende zangpedagoge Catharina van Rennes.

De verandering van Van Leusdens sociale positie werd onderstreept door een nieuwe woning. Hij betrok met zijn vrouw een grote, vrijstaande patriciërs woning aan de Diependaalsedijk, Mariënhof geheten.

Niet alleen sociaal-maatschappelijk maar ook in artistiek opzicht ligt rond 1913 een breekpunt; Van Leusden ging zich in toenemende op andere kunstvormen toeleggen. De artistieke ontwikkeling van de kunstenaar vormde tot 1913 een organisch geheel. Bescheiden etsjes in de zware trant van Dupont werden gevolgd door voornamelijk grote etsen, veelal in een wat fijnere, maar soms ook wat stijve, uitvoering. De studies van het natuur- en architectuurdetail werden gevolgd door complexere voorstellingen. In de grote kathedraal-etsen die het resultaat vormden van de studiereis werden nogmaals de reeds verworven vaardigheden toegepast en geperfectioneerd.

Na de voltooiing van deze serie moet de kunstenaar zich afgevraagd hebben op welke wijze hij een herhaling van het al beproefde zou kunnen vermijden. De oplossing vond hij in experimenten in de niet grafische technieken. Dit leverde hem echter in financieel opzicht onvoldoende op, terwijl door zijn nieuwe maatschappelijke status een aanvulling op de inkomsten uit docentschap wenselijk maakte. Hij ging zich daarom toeleggen op het vervaardigen van topografische grafiek; van 'handgrafiek' voor kenners en verzamelaars schakelde hij over naar 'wandgrafiek', in eerste plaats voor de leek bestemd.

Evenals veel andere kunstenaars was Willem van Leusden in het eerste decennium van de 20ste eeuw onder invloed geraakt van het werk van Van Gogh.

De reeds besproken ets van een Knotwilg (1909) werd gemaakt naar een voorstudie, die meer dan de ets de invloed van deze schilder verraadt. In hetzelfde jaar ontstond ook de ets Zonnebloemen. De zonnebloem werd sinds de Van Gogh tentoonstelling van 1892 - zonnebloemen waren rond 1900, als oppervlakkig decoratief motief - bijzonder populair.

Het meest sprekende voorbeeld van beïnvloeding door deze schilder is een pastel uit 1909 met heldere kleuren die in korte felle verftoetsen zijn opgebracht. Men noemde deze periode wel die van het luminisme. In 1909 werd in Amsterdam de eerste grote manifestatie gehouden van het Nederlandse luminisme, waar werk hing van kunstenaars die toen al enige tijd op een nieuwe benadering van het licht waren overgegaan. Hieronder bevonden zich onder meer Ferdinand Hart Nibbrig (schilderij van pontveer te Rhenen), Dirk Nijland, Jan Sluyters, Leo Gestel en Piet Mondriaan.

Zij gebruikten allen een pointillistische techniek, waarbij de verf in meestal kleine duidelijk onderscheiden verftoetsen werd opgebracht. Het is heel goed mogelijk dat Van Leusden de tentoonstelling heeft bezocht; hij volgde destijds immers de lessen aan de Amsterdamse academie.

Het luministische werk van Van Leusden moet omvangrijk zijn geweest, echter er zijn niet zoveel pastels of schilderijen bekend. Mogelijk is veel werk uit dit stadium van zijn artistieke ontwikkeling verloren gegaan. Het is in ieder geval onmiskenbaar dat het luminisme een sterke invloed uitoefende op de jonge kunstenaar.

Tussen 1909 en 1913 was er nog sprake van een evenwicht tussen grafiek en luministisch werk. In 1914 begon hij echter meer en meer aansluiting te zoeken bij meer vooruitstrevende kunstrichtingen van zijn tijd. Er ontstond echter een onoverbrugbare kloof tussen de grafische kunst en het overige werk. Rond 1915 vonden incidenteel pogingen plaats om in de etskunst ook abstraherend te werken. De toepassing van een kubistische werkwijze resulteerde in een curieus portret van de Maarssense groenteboer Hein Bos. Deze werd in een soort facetten-kubistische vorm geportretteerd.

In 1916 vindt een duidelijke koerswijziging van de kunstenaar plaats, die hem tot een nieuwe periode van bijna uitsluitend schilderen brengt. De stillevens die hij schildert doen aan Van Gogh en Cézanne denken. Wel blijkt hij in 1916 te experimenteren met linoleumsneden en er is ook een houtsnede van hem bekend. Alles in geometrische abstractie stijl. De motieven zijn vrouwenfiguren en religieuze scènes (kruisiging).

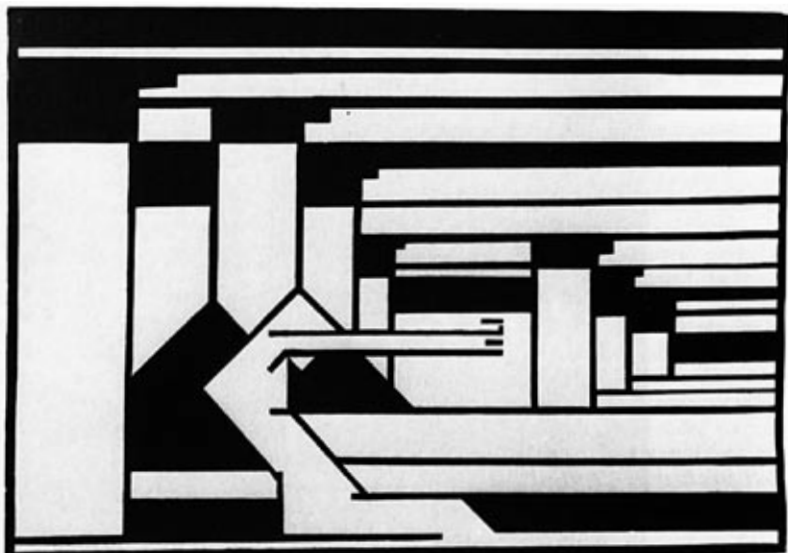

Portret van de Maarssense groenteboer Hein Bos
(Ets 1916, 21 x 28 cm)

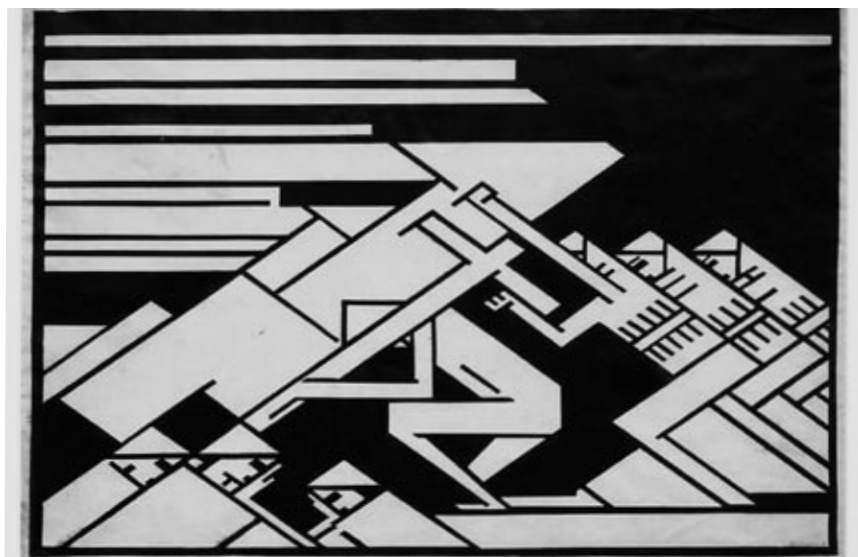
Hij vervaardigt in dat jaar onder andere twee pentekeningen in dezelfde stijl, die aan afdrucken van linoleum of houtsneden doen denken; het betreft hier de tekeningen *Priesteres* en *Kruisdraging*. Men rekent zijn stijl van werken uit die periode tot de Art Deco. Hij maakt in dat jaar een reeks van *Wajang*-tekeningen, waarin de invloed van het kubisme en het futurisme te herkennen is.

Tot vlak voor dat jaar bleef hij zijn oude romantisch-topografische werk als tekenaar en etser trouw. Zo stamt uit 1915 ook de ets 'Huis Oudaen' in zijn bekende stijl, en eveneens uit 1916 een hele serie werken, in Utrecht, Maarssen, maar vooral in Groningen, de stad van de Martinitoren, ontstaan.

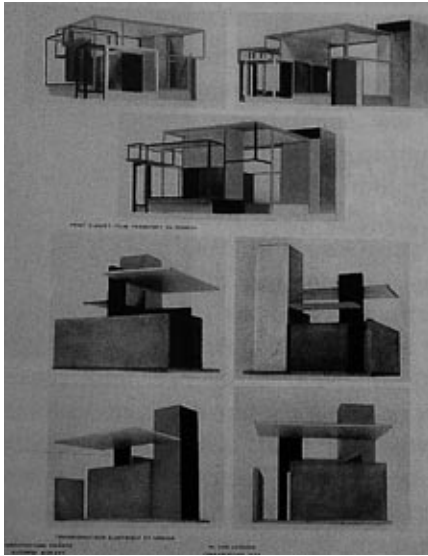
Het zijn deels grote tekeningen en daar-

Priesteres (Tekening inkt/papier 1919, 50 x 70 cm; collectie fam. De Jong)

Kruisdraging (Tekening inkt/papier 1919, 50 x 70 cm; collectie fam. De Jong)

Pagina uit: *L'Architecture Vivante* 1925
(Rijksdienst Beeldende Kunst in Den Haag)

uit ontwikkelde etsen, ditmaal vooral in droge naald, van het Utrechtse stadhuis, de Kloostergang van de Domkerk, de Grote Markt en de Martinitorren in Groningen, bekende torens in Amsterdam en de reeds aan het begin gemelde Cuneratoren in Rhenen.

Maar dan heeft hij zonder twijfel vóór 1919 al zijn eerste contacten met De Stijl gehad, zeker door zijn vriendschap met Gerrit Rietveld, de Utrechtse architect, die hij al eerder op de door hen tot nieuw leven gewekte Utrechtse Kunstkring had leren kennen. Gerrit Rietveld treedt in 1919 toe tot De Stijl.

Ook waren er contacten met Van Doesburg, Van der Leek en Mondriaan. Zo zijn tevens van Van Leusden kleur/vorm-constructies en maquettes van meubilair, huizen en gebouwen bekend. Hoewel zelf niet zozeer een architect en ontwerper,

zoals Rietveld, neemt hij toch in 1923 hoofdzakelijk met andere architecten van De Stijl deel aan een expositie in Parijs; deze wordt in 1924 in Parijs en Nancy herhaald.

Wanneer men, uitgaande van het bewaard gebleven materiaal, een balans tracht

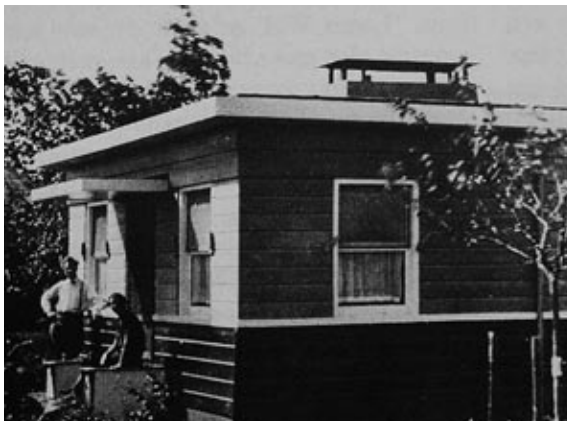

Foto met echtpaar Van Leusden voor hun 'De Stijl' - zomerhuis aan de Vecht 'LAGER-WAL'

op te maken van datgene, wat Van Leusden aan De Stijl heeft bijgedragen, dan moet men vaststellen, dat zijn ontwerpen slechts voor een klein deel tot concrete uitwerking zijn gekomen. Hoewel hij nooit officieel tot medewerker van De Stijl is verklaard heeft hij wel met veel medewerkers aan deze beweging contacten onderhouden. Wel verbouwde hij te Breukelerveen een voormalige directieket tot een

bewoonbaar zomerhuis in De Stijl, 'Lager Wal' geheten, waarvan bouwtekeningen en foto's uit 1935 bekend zijn.

Van Leusden zet omstreeks 1922 een punt achter het vervaardigen van topografisch etswerk en bedankt voor het lidmaatschap van de Vereniging voor Grafische kunsten. Met andere woorden: Van Leusden breekt (tijdelijk) met het traditionele en kiest voor de avant-garde.

Via constructivistische tendensen groeit hij uiteindelijk uit tot één van de meest toonaangevende surrealisten in Nederland, waarbij invloeden als van Salvador Dali kunnen worden herkend. Hij was een groot bewonderaar van Dali, die hem de weg wees uit het doodlopende slop waarin hij zich door het constructivisme beland zag.

In Nederland werkte in de jaren twintig Carel Willink, beïnvloed door Parijse surrealisten. Maar in Nederland waren het toch vooral de Utrechtse Johannes Moesman, Louis Wijmans en Willem Wagenaar die aan de basis stonden van het Nederlandse surrealisme. Zij ontmoetten elkaar omstreeks 1927 tijdens modetekenavonden aan de Burgeravondschool. Willem van Leusden was hier als docent aangesteld, maar in de praktijk kwam het neer op het houden van toezicht.

Deze 'leerlingen' hadden een andere visie op zaken en Van Leusden onderkende spoedig de mogelijkheden voor zijn eigen werk.

Willem van Leusden uit 1886 vormde in 1930, het jaar dat Dali met zijn 'paranoia'-theorie kwam, als leermeester een clubje met zijn leerlingen Johan Moesman uit 1909 en Willem Wagenaar, in 1907 geboren in Groningen.

Willem Wagenaar verdwijnt al gauw uit het zicht, in de ogen van Van Leusden een sympatieke, wilde, maar slordige vogel, die onvoldoende discipline opbracht om het ver te kunnen

Wolfgang Cordan, *Essai over het Surrealisme* (Amsterdam 1935); op de omslag een afbeelding van het olieverf schilderij uit 1932 *Rencontre Mystique*

brengen. Met Moesman is lange tijd een hartelijk contact blijven bestaan, echter deze raakte later wat verbitterd doordat men hem negeerde, met name nadat hij een schandaal veroorzaakte met zijn befaamde naakte vrouw op fiets. Voor het surrealistische werk van Van Leusden speelt Moesman echter verder nauwelijks een rol, zoals dat ook omgekeerd nauwelijks het geval is.

Willem van Leusden zou grote bekendheid verwerven met vele surrealistische tekeningen, etsen en olieverfschilderijen; hij overleed begin 1974 op 88-jarige leeftijd. Vele van zijn werken vonden hun weg naar particuliere verzamelingen, zoals ook de werken van Moesman en Willink.

Een aantal van zijn werken werd tentoongesteld in het gemeentemuseum in Rhenen in 1983, waaronder uit zijn topografische periode 'een vrij onbekende ets' van de Cuneratoren gezien vanaf de Doelenwal in Rhenen.

Dubbel zelfportret (Afbeelding uit: Tentoonstellingscatalogus Jubileum Haagse Kunstkring 1938; olieverfdoek 1937, 113 x 92 cm, Gemeentehuis Maarssen)

(Rijksdienst Beeldende Kunst in Den Haag)

Bronnen

1. Cordan, Wolfgang, *Surrealisme – Met een beschouwing over het werk van Willem van Leusden*, Amsterdam 1935.
2. Redeker, Hans, *Willem van Leusden*, uitg. Studio Spectrum, Antwerpen 1974.
3. Adelaar, Dick, en Jos van Asperen en Michiel Roding, *Willem van Leusden – Essays over een verhard romanticus*, Utrecht 1990.
4. Tentoonstellingscatalogus, *Willem van Leusden, topograaf en surrealist*, Rhenen 1983.

Gebouwd op geloof

Iets over de geschiedenis van de (Cunera)kerk(en) van Rhenen

Willem H. Strous

De titel voor dit artikel is geleend. Het thema voor de Open Monumentendag/avond van dit jaar is Religieus Erfgoed met als ondertitel Geloven in monumenten. Daarvoor heeft kerkhistoricus Ton van Schaik een prachtig, informatief boekje geschreven met als titel Gebouwd op geloof. Ton van Schaik weet in drie woorden weer te geven waar het om gaat als we praten over religieus erfgoed. Onze middeleeuwse voorouders hebben ons in de Cunerakerk niet alleen een gebouw, op elkaar gestapelde stenen, nagelaten maar ons ook laten zien waar geloof toe in staat is.

In het jaar 381 werd het christendom de officiële godsdienst van het westelijke gedeelte van het Romeinse Rijk. In Cunera's dagen, circa 337, had Rhenen nog geen kerk, maar Maastricht bijvoorbeeld had al een bisschop: Servaas stierf daar in 384. Pas vanaf 690, met de komst van de grote zendelingen Willibrord en zijn opvolger Bonifatius, werden de Nederlanden boven de grote rivieren zendingsgebied. Dat ging langzaam en heeft minstens een eeuw in beslag genomen. Volgens een oorkonde van koning Pippijn III uit 753 was heidenen bekeren en hen vervolgens onderwijzen toen nog steeds het dagelijkse werk van Utrechtse geestelijken. Het gebied dat nu bekend staat als de gemeente Rhenen moet door zendelingen al vroeg zijn bezocht, want omstreeks het midden van de 8e eeuw houdt in onze omgeving het gebruik op om doden bij hun begrafenis bijgaven mee te geven; een belangrijke uiting van de heidense cultus is dan definitief uit het openbare leven verdwenen.

Het verhaal is bekend. Willibrord, die leefde van circa 658 tot 739, voer volgens de legende langs Rhenen op de terugreis van Keulen en werd door een storm aan zijn belofte aan de inwoners van Rhenen herinnerd om Cunera vanwege de wonderen die aan haar werden toegeschreven te verheffen. Cunera werd door Willibrord eigenhandig opgegraven op de plek waar men dagelijks mirakelen zag gebeuren. En na 361 jaar vond men de beenderen van de heilige maagd met de dwale of halsdoek en twee hoofddoeken alsof die pas de dag daarvoor begraven waren. En staat er in de legende: 'Ende met sanghe met priesteren ende clercken te Rienen inder heyligher kerkcken ende hevet seer eerlijcken (=eervol) verheven in een casse'. Er vond een elevatio plaats, een verheffing van de beenderen uit het graf naar het altaar in de kerk.

Volgens de legende is er dus in circa 698 een kerk in Rhenen! Het zou kunnen,

Utrecht kreeg zijn eerste kerk al zeventig jaar eerder, in 630 dankzij koning Dagobert. Hoe het Rhenense kerkje er heeft uitgezien zullen we nooit te weten komen; het blijft gissen en we kunnen er veel over fantaseren. Aangenomen wordt dat in de kersteningsperiode de kerken eenvoudige bouwsels waren van leem, hout en riet.

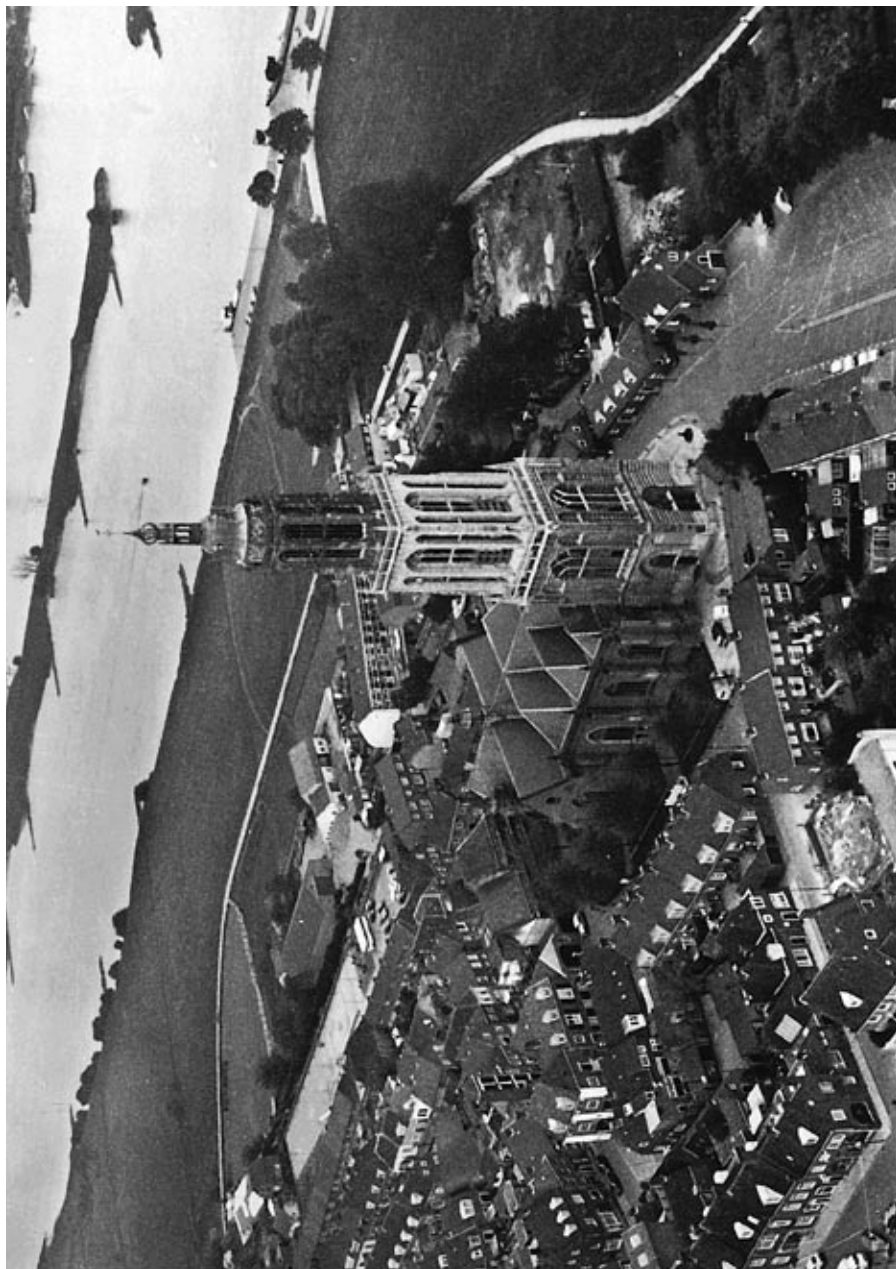
Het blijft dan meer dan anderhalve eeuw stil rond Rhenen en haar kerk. Pas in 855, in de tijd van de Noormannen, wordt Rhenen weer genoemd wanneer een zekere Folckerus Rhenense goederen verkoopt aan het klooster te Werden in Duitsland aan de Ruhr bij Oberhausen. Het klooster bestaat nu nog. Waarom verkoopt Folckerus zijn goederen in en om Rhenen? In de acte staat: ‘... bevreesd geworden voor het onzekere einde van dit beklagenswaardige leven en uit overweging van de vele en menigvuldige gebeurtenissen die er de laatste tijd hebben plaats gevonden ...’. Het is aannemelijk dat de Noormannen ook een paar bezoeken hebben gebracht aan Rhenen en omgeving. Of zij ook de kerk hebben afgebrand zoals elders gebruikelijk was, is onbekend. Uit diezelfde tijd wordt gemeld dat Dorestad met wijde omgeving in het heidense Zweden bekend staat als een bij uitstek christelijk land met vele kerken en priesters. In Dorestad en het Kromme-Rijngebied inclusief Utrecht stonden rond 850 al een tiental kerken. Waarom dan ook al niet in Rhenen een kerk?

In 1016 wordt voor het eerst in schriftelijke bronnen melding gemaakt van een kerk in Rhenen waarvan de stichting volgens Dekker gedateerd kan worden in het begin van de elfde eeuw. Ook van deze vroege kerk in Rhenen is niets bekend omtrent de bouwmaterialen. In het algemeen gebruikte men nog steeds hout, leem en riet, maar ook tufsteen uit Duitsland. Werkhoven, Houten en Doorn hebben steen gebruikt toen zij hun kerken bouwden. Van Rhenen is niets niet bekend.

Onze Cunerakerk was eigendom van de abdij van Deutz bij Keulen. Zij was oorspronkelijk gewijd aan Sint Pieter, de patroon van Keulen, en daarom wordt verondersteld dat de Keulse abdij de kerk heeft gesticht. De bouw van de kerk zou dan gedateerd kunnen worden tussen 1003, het jaar waarin de abdij de Rhenense goederen verwierf, en 1016 als de kerk als bestaand wordt vermeld.

In 1268 wordt de kerk vermeld in de goedereninventaris van de graaf van Bentheim; hij had de eigendom van de kerk overgenomen van de abdij.

Dan komen we aan de tijd, tussen 1400 en 1475, waarvan we aannemen dat onze Cunerakerk haar huidige vorm kreeg. De Romaanse bouwtijd ligt dan achter ons. De Sint Pieter in Rhenen is, dankzij de pelgrims die in grote getale op Cunera-

De Cumerakerk: hallenkerk met steekappen (coll. W.H. Strous, Rhenen)

bedevaart naar onze stad komen, te klein geworden maar zij brengen ook weer zoveel geld mee dat er gebouwd en verbouwd kan worden.

De kerk verandert van een Romaans bouwwerk in een laat-Gotisch gebouw, met veel licht en lucht, hoge ramen en vooral veel ruimte. De bouw en de indeling blijven grotendeels dezelfde en die zijn gebaseerd op vele symbolische duidingen. Zoals Van Iterson in zijn lezing voor het Cuneragilde in 2001 het verwoordde: 'Een kerkgebouw is een tot steen geworden liturgie'. Ton van Schaik zegt in zijn boek dat de mens in de loop der tijd menig architectonisch wonder heeft verricht om zijn geloof in materie uit te drukken.

De romaanse Sint Pieter in Rhenen wordt in de eerste helft van de 15e eeuw grondig onder handen genomen. Hoe de kerk er oorspronkelijk heeft uitgezien is zonder archeologisch spitwerk niet te achterhalen. Wat we nu zien is een onduidelijke combinatie van kerkbouwwormen. In het grondplan is een kruisbasiliek te herkennen. Er is een dwarsschip aan de noordzijde en een uitgebouwd koor. Misschien is dit het grondplan van de Sint Pieter. Bij de verbouwing in de 15e eeuw is er een zijbeuk aan de zuidzijde bijgebouwd en zijn schip en zijbeuken omgebouwd tot hallenkerk. Waarschijnlijk is toen ook de noordbeuk uitgebouwd. Noord- en zuidbeuk werden afgedekt met steekkappen, de Cunerakerk is dan een hallenkerk met steekkappen.

Gebouwd op geloof, dankzij de inkomsten door de pelgrims. Rhenen telde in die dagen niet meer dan zo'n 600 à 700 inwoners en zij zullen de verbouwing niet hebben kunnen bekostigen. De naamswijziging, van Sint Pieter in Cunerakerk, is een wijs besluit, een gouden greep, geweest van de toenmalige kerkmeesters. Hoe de kerk er in circa 1450 heeft uitgezien is door de vele restauraties en aanpassingen in de eeuwen erna ook niet meer te achterhalen. Toen men begon met de bouw van de toren in 1492, moest bijvoorbeeld het melatenraam worden dichtgemetseld want dat verdween achter de noordmuur van de toren. En na de Reformatie hadden de zusters van het Agnietenklooster niets meer te zoeken in de Cunerakerk; de toegang tot de kerk vanuit hun klooster werd dichtgemetseld, en hun balkon of bordes vanwaar af zij de mis konden bijwonen, werd verwijderd. Ook de toegang tot de toren, boven naast het orgel, om vandaar naar de retraite te gaan, werd gesloten; de ruimte werd daarna een gerieflijke gevangenis in vergelijking met de stadscellen.

Net op tijd, net vóór de Reformatie, werd het pronkstuk in deze kerk, het oxaal, afgeleverd. Het kan gedateerd worden op circa 1550 op basis van de topgevel-versiering boven het spijlvenster. Deze versiering komt overeen met de versiering op de topgevel van de triomfboog van de Sint Janspoort in Antwerpen, gebouwd ter gelegenheid van de Blijde Inkomste van Karel V in 1549. Het kan

niet anders dan dat voor onze versiering de tekeningen zijn gebruikt in het journalistieke verslag uit 1550 van deze triomfboog door Pieter Coecke van Aelst. Ook net op tijd, zelfs op het nippertje, wordt in de Cunerakerk een aantal koorgestoelten geplaatst. De sedilia of priesterzetel en de koorbanken aan weerszijden van het koor dateren uit 1570 en waren bestemd voor de priester en de kanunniken. Dat in onze Cunerakerk alle drie houten gestoelten als één geheel bewaard zijn gebleven is uniek in Nederland.

Toen kwam de Reformatie. De pastoor ging en de dominee kwam. Het altaar verdween en de preekstoel werd middelpunt. Sommigen voegen daaraan toe: de beelden verdwenen en de herenbanken en de rouw- en wapenborden kwamen. De gemeente schakelde om van kijken naar luisteren.

In Rhenen werden de veranderingen in de Cunerakerk zeer waarschijnlijk door het toenmalige gemeentebestuur geregisseerd waaraan het te danken is dat het oxaal is blijven staan en het koorgestoelte niet als brandhout is gebruikt. Van een beeldenstorm is in Rhenen in ieder geval geen sprake geweest. Altaren en beelden werden verwijderd, de muren werden witgekalkt; we zullen nooit weten welke muurschilderingen toen zijn weggewerkt. Alleen het oxaal is wat beschadigd; er zijn vier uitgehakte vakken. Maar men vond blijkbaar de voorstellingen van de drie levensfasen: jeugd, volwassenheid en ouderdom, alsmede de zeven deugden te waardevol en te leerzaam voor de gemeente om die ook weg te hakken. Misschien bedacht men ook wel hoeveel het allemaal zo'n 15 jaar daarvoor gekost had!

Het orgel, geschonken door de Nederlandse paus Adriaan in 1523, bleef eveneens behouden. De Amsterdamse stadsorganist Sweelinck heeft in 1617, op doorreis in Rhenen, dit orgel mogen bespelen en adviezen kunnen geven aan de orgelbouwer die door het gemeentebestuur was gevraagd voor enkele reparaties.

Het interieur van de kerk mag dan door mensenhanden in 1572 in een paar dagen zijn veranderd, de mens zelf had meer tijd nodig. Na de Reformatie was het aanroepen van de bemiddeling van Cunera in tijden van ziekten en dood natuurlijk verboden maar nog in 1592, dus 20 jaar na de Reformatie, krijgt een huisman van Immichuijsen op 13 juni een boete van 10 stuivers t.b.v. de armen omdat hij zijn paard om de kerk geleid en bevert (bedevaart) gedaan heeft¹; het door de substitutschout in beslag genomen paard krijgt hij terug. Deze man had dus een ziek paard en door drie keer om de kerk te lopen met het paard hoopte hij dat het beest zou genezen, zoals in de goede oude tijd. En hij is niet de enige die moeite heeft met de veranderingen want de bestuurders bepalen op dezelfde dag dat volgende overtreders die met paarden of beesten om de kerk bevert gaan, of licht of kaarsen in de kerk ontsteken, 30 stuivers zullen verbeuren waarvan de officier 20 stuivers en de armen 10 stuivers krijgen.

Hiervoor werd al gezegd dat de preekstoel het middelpunt werd en de preek het belangrijkste deel van de dienst. De toenmalige predikanten hadden hun gemeentelieden heel wat te vertellen waarbij het geduld en het uithoudingsvermogen van de luisteraars duchtig op de proef werden gesteld. Op de preekstoel werd daarom een zandloper geplaatst die aangaf hoeveel tijd de dominee mocht besteden aan de uitleg van de bijbelteksten. Meestal was dat driemaal de zandloper ofwel anderhalf uur.

Ongeveer een eeuw geleden was er in deze Cunerakerk een ander gebruik in zwang. Burgemeester Jhr Schimmelpenninck kwam des zondags met zijn gezin van Heimerstein naar de kerk waar hij, zoals iedereen, zijn vaste plaats had vanwaar hij een goed zicht had op de preekstoel en de dominee die daar stond. Als Schimmelpenninck het genoeg vond, trok hij demonstratief zijn horloge uit zijn vestzakje en keek de dominee eens aan. En binnen twee minuten klonk dan het amen.

Literatuur

Combrink, J., *Dat leven van Kunera*, Historische Heuvelrug-Reeks 1, Rhenen 1988.

Dekker, C., 'De Stichting van parochies', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel I tot 1528, Utrecht 1997.

Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, Hilversum 2005.

Iterson, C. van, *Het kerkgebouw: Eenheidsbeeld van de kunst*, lezing voor leden van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. en het Cuneragilde te Rhenen, februari 2001.

Schaik, Ton H.M. van, *Gebouwd op geloof*, uitgave Stichting Open Monumentendag, Amsterdam 2005.

Winter, J.M. van, 'De bisschoppen na de dood van Bonifatius', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel I tot 1528, Hilversum 1997.

Noot

¹ Oudarchief Rhenen 1337-1851, inv.nr. 6, fo.45